

EXPELLERE SARRACENOS. EXPULSIONS, REASSENTAMENTS I EMIGRACIÓ DELS MUSULMANS DEL REGNE DE VALÈNCIA DESPRÉS DE LA CONQUESTA CRISTIANA (1233-1348)

JOSEP TORRÓ*

Introducció

El problema dels desplaçaments forçats de població provocats per les conquestes no ha rebut encara, més enllà de valoracions genèriques, una atenció específica satisfactòria, malgrat que es tracta d'una dinàmica clau en els processos expansius de les societats cristianofeudals ibèriques.¹ En un dels darrers treballs que publicà, Miquel Barceló es demanava si les conquestes hispàniques podien explicar-se “en termes diferents als de substitució poblacional”.² La fretura d'informacions documentals suficientment explícites planteja dificultats per a la caracterització d'aquests moviments durant els segles XI i XII, però la gran expansió del segle XIII ha deixat testimonis abundants i inequívocs de la ràpida desaparició de la població nativa en els territoris conquerits.

A la vall del Guadalquivir es produeix, primer, un buidament quasi general dels andalusins de les ciutats i els nuclis rurals dels voltants que, després de la revolta de 1264, s'estén a tot el territori. La població musulmana es redueix, així, a uns pocs milers d'individus —petits grups d'artesans urbans i de llauradors sense terra— que al segle XIV representarien a penes un 0,5 % de la població total, molt per sota de la minoria jueva. La situació a Portugal (el sud de l'Alentejo i l'Algarve) degué ser força semblant.

* Josep TORRÓ (Alcoi, 1962) és professor titular d'Història Medieval a la Universitat de València-Estudi General. Entre les seues obres destaquen: *Poblament i espai rural. Transformacions històriques* (València, 1990); *La formació d'un espai feudal. Alcoi de 1245 a 1305* (València, 1992); *El naixement d'una colònia. Dominació i resistència a la frontera valenciana (1238-1276)* (dues edicions: València, 1999 i 2006).

1. Aquest treball s'ha efectuat dins el marc del projecte de recerca *Crecimiento económico y desigualdad social en la Europa mediterránea* (HAR2014-58730-P), finançat pel Ministerio de Economía y Competitividad del govern d'Espanya. Abreviatures utilitzades: ACA, Arxiu de la Corona d'Aragó; ACV, Arxiu de la Catedral de València; AHN, Archivo Histórico Nacional; ARV, Arxiu del Regne de València; C, Cancelleria (secció de l'ACA). Utilitze el terme *andalusins* per referir-me als nadius conquerits; faig servir *musulmans* quan el context és ja clarament posterior a la conquesta, per a evitar confusions; i les denominacions *moros* o *sarrains* sols quan parafrasege documents.

2. Miquel BARCELÓ, “Arqueología e historia medievales como historia”, *La materialidad de la historia. La arqueología en los inicios del siglo XXI*, Juan A. QUIRÓS (dir.), Akal, Madrid, 2013, p. 90-91.

No tant a Múrcia, on la població musulmana mantingué un cert gruix, al voltant del 7 % del total, després de les expulsions i fugides que seguiren a la desfeta de 1266, però cal tenir en compte que aquest percentatge té relació, també, amb l'escassetat crònica de pobladors cristians al regne murcià.³ En l'àmbit de l'expansió catalano-aragonesa, el cas especial de les illes Balears precedeix al valencià. A Mallorca la població andalusina s'extingeix quasi del tot en el lapse d'una generació: al darrer quart del segle XIII sols s'hi compten uns centenars de musulmans lliures, sense aljames o comunitats organitzades, a banda d'un grup no gaire nombrós de conversos (batiats), tots ells antics captius, que en bona part no eren nadius de l'illa sinó importats.⁴

El cas del regne de València és ben diferent. Una fracció important de la població nativa hi romangué després de la conquesta. Tot i que incessantment disminuïda al llarg del segle XIII, encara podia representar un poc menys de la meitat del total dels habitants al voltant del 1300. És molt, sí, però no tant com ha sostingut Robert I. Burns, qui ha exagerat la continuïtat de la població musulmana en la mateixa mesura que menystenien l'impacte colonitzador cristià, fent servir reiteradament la imatge dels pobladors nouvinguts formant "illots" envoltats d'una "mar ombrívola", "oasis en un Sàhara de musulmans", o bé la d'una "tènue trama sobre la massa romanent de població nativa".⁵ Aquest plantejament ha tingut ressò en la historiografia de parla anglesa i ha contribuït a difondre una representació distorsionada de la colonització medieval valenciana, que eventualment ha pogut ser presentada com una cosa semblant al Raj britànic sobre l'Índia.⁶

3. Miguel A. LADERO QUESADA, *Los mudéjares de Castilla y otros estudios de historia medieval andaluza*, Universidad de Granada, Granada, 1989, p. 36-47; Manuel GONZÁLEZ JIMÉNEZ, "Mudéjares andaluces (siglos XIII-XV)", *Andalucía entre Oriente y Occidente (1236-1492). Actas del V Coloquio Internacional de Historia Medieval Andaluza*, Diputación de Córdoba, Córdoba, 1988, p. 537-550; Joseph F. O'CALLAGHAN, "The Mudejars of Castile and Portugal in the Twelfth and Thirteenth Centuries", *Muslims under Latin Rule, 1100-1300*, James M. POWELL (ed.), Princeton University Press, Princeton, 1990, p. 20-25, 54-55; Juan TORRES FONTES, "Los mudéjares murcianos en la Edad Media", *III Simposio Internacional de Mudéjarismo*, Instituto de Estudios Turolenses, Teruel, 1986, p. 55-66; Denis MENJOT, *Murcie castillane. Une ville au temps de la frontière (1243-milieu du xvè siècle)*, Casa de Velázquez, Madrid, 2002, vol. 1, p. 299-347.

4. Ricard SOTO, "Sobre mudèxars a Mallorca fins a finals del s. XIII", *Estudis de Prehistòria, d'Història de Mayurqa i d'Història de Mallorca dedicats a Guillem Rosselló i Bordoy*, Museu de Mallorca, Palma, 1982, p. 197-221; Ricard SOTO, "La situació dels andalusins (musulmans i batejats) a Mallorca després de la conquesta catalana de 1230", *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 30/1 (Madrid, 1994), p. 188-190.

5. Robert I. BURNS, *L'Islam sota els croats. Supervivència colonial en el segle XIII al Regne de València*, Eliseu Climent, València, 1990, vol. 1, p. 154-157, 207-239 (es tracta de la versió traduïda i corregida del seu *Islam under the Crusaders. Colonial Survival in the Thirteenth-Century Kingdom of Valencia*, Princeton University Press, Princeton, 1973); Robert I. BURNS, "The Crusaders' Use of Muslims as Settlers in Thirteenth-Century Spain", *The American Historical Review*, 80/1 (Bloomington, 1975), p. 21-42; Robert I. BURNS, "Muslims in the Thirteenth-Century Realms of Aragon: Interaction and Reaction", *Muslims under Latin Rule, 1100-1300*, James M. POWELL (ed.), Princeton University Press, Princeton, 1990, p. 73-76, 101.

6. La comparació la fa, en un llibre d'altra banda excel·lent, Felipe FERNÁNDEZ-ARMESTO, *Before Columbus: Exploration and Colonisation from the Mediterranean to the Atlantic, 1229-1492*, Macmillan Education, Londres, 1987, p. 43, 84-89: "Valencia remained a Raj contiguous with the mother country, an imperial province bearing a relationship to the Crown of Aragon"... La seua conclusió sobre el particular és que Catalunya i Aragó "did not provide a sufficient demographic base for the creation of a colonial frontier world in the same sense as that of Castile, not, at least, after the exhausting expansion into 'Catalunya Nova', the Ebro valley, Tortosa and Lerida, in the twelfth century. Behind the

La revisió i ampliació de les informacions documentals ha mostrat, tanmateix, que, malgrat els pactes de capitulació, la població andalusina del territori valencià va minvar amb rapidesa des del moment de la conquesta. També ha posat de manifest que la immigració colonitzadora fou relativament nombrosa i fluïda, si més no a partir de 1248, i que s'implantà formant xarxes territorialment articulades, no de forma dispersa o incoherent, de manera que no restava encerclada per cap “mar musulmana”. En tercer lloc, però no menys important, la permanència de comunitats natives no presentava una distribució uniforme. La presència de musulmans al terç septentrional del regne (al nord del Millars) esdevingué insignificant de seguida; i, en general, al nord del Xúquer degué predominar lleugerament la població cristiana ja des de mitjan segle XIII gràcies al pes de la capital. Els musulmans sols eren clarament majoritaris, i molt, en l'extrem meridional, al sud del Xúquer. Poc després de la revolta de 1276-1277 veiem perfilats amb nitidesa quatre blocs territorials que concentren la pràctica totalitat de les aljames del país: la Serra d'Espadà (amb l'Alt Palància, Eslida i la Vall d'Uixó); la vall alta del Túria; la vall alta del Xúquer amb la vall del Magre, i la regió muntanyenca entre Centaina i Dénia. Tot plegat, com he dit abans, els musulmans sumarien encara prop de la meitat dels entre 150.000 i 200.000 habitants que devia tenir el regne a finals de segle, molt lluny, doncs, de les tres quartes parts que imaginaven autors com Burns i Dufourcq. Si s'ha de parlar d'“illes” hauríem de referir-nos més aviat, doncs, a aquestes bosses de població musulmana.⁷

Seria agosarat pensar que l'equilibri demogràfic entre els dos grans grups poblacionals havia estat un dels objectius de les forces socials que impulsaren la conquesta. És ben dubtós, de fet, que ni el monarca ni l'Església tingueren una previsió clara respecte a

Moorish character of the kingdom of Valencia, beyond the royal policy of conservation of the Moorish population, lay inescapable and constricting demographic realities”. El que tracte d'explicar és justament el contrari: que la conservació de població musulmana fou possible per la rapidesa i el volum de la immigració cristiana.

7. BURNS, “Muslims in the Thirteenth...”, p. 76; Charles-E. DUFOURCQ, *L'Espagne catalane et le Maghrib aux XIIIe et XIVe siècles*, Presses Universitaires de France, París, 1966, p. 184. Crítiques als plantejaments de Burns, a Pierre GUICHARD, *Les musulmans de Valence et la Reconquête (XIe-XIIIe siècles)*, Institut Français de Damas, Damasc, 1990-91, vol. 2, p. 427-428, 452, 469. Les estimacions de població són meues: Josep TORRÓ, *El naixement d'una colònia. Dominació i resistència a la frontera valenciana (1238-1276)*, Publicacions de la Universitat de València, València, 2006, p. 84-107; Josep TORRÓ, “Guerra, repartiment i colonització al regne de València (1248-1249)”, *Repartiments a la Corona d'Aragó (segles XII-XIII)*, Enric GUINOT, Josep TORRÓ (eds.), Publicacions de la Universitat de València, València, 2007, p. 240-248. Val a dir que aquestes estimacions resulten congruents amb el contingut d'una lletra dirigida al papa Benet XII per l'arquebisbe de Tarragona on es dona a entendre que al voltant del 1300 la meitat o poc més dels habitants de la diòcesi de València eren musulmans (vegeu nota 39). Com que sols es refereix a la diòcesi, deixa fora tota la part nord del regne pertanyent al bisbat de Tortosa, on la presència musulmana era molt escassa; de manera que sí que es podria parlar ja d'una ajustada majoria cristiana al regne. Encara que la lletra és del 1337, l'autor atribueix l'apreciació a un bisbe de València ja mort, “de bona memòria”, que Robert I. BURNS, *L'Islam...*, vol. 1, p. 316, n. 68 identifica amb Ramon Despont (1289-1312), però sense dir la font. Recentment Vicent BAYDAL, “El cabecatge, un desconegut servei aprovat a les corts valencianes de 1301-1302”, *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*, 18 (Alacant, 2012-14), p. 263-264, ha pogut determinar una població total d'entre 100.000 i 140.000 habitants als dominis reials del regne (als quals caldria afegir, òbviament, els de les senyories de l'aristocràcia laica i eclesialística). S'equivoca aquest autor, però, en atribuir-me (n. 130, Josep TORRÓ, *El naixement...*) la hipòtesi d'uns 100.000 habitants per al conjunt del regne entorn de 1270; la meua estimació per a l'esmentada data crucial era (i és) de 55.000 o 60.000 cristians i menys de 100.000 musulmans.

què s'havia de fer a curt termini amb la població andalusina del territori valencià. La captivitat, àmpliament practicada durant l'experiència prèvia de Mallorca, fou també la finalitat principal de les cavalcades realitzades durant l'empresa militar, però és evident que com a solució general tenia uns límits. Més enllà dels problemes logístics i de rendibilitat que hauria pogut comportar una hipotètica esclavització massiva dels habitants del país, les dificultats de la conquesta imposaren la necessitat d'acordar pactes locals de rendició amb els quals Jaume I es comprometia a preservar la continuïtat de les aljames, allunyant momentàniament la possibilitat d'expulsió.

Cal valorar, també, la manifesta desconsideració d'una possibilitat alternativa com ho era la conversió. A l'altre extrem de les fronteres de la cristiandat llatina, i de manera quasi coetània, els alemanys dugueren a terme a les terres del Bàltic actes de conversió forçosa que sobten pel seu alt grau de violència i que semblen atorgar al procés d'implantació germànica una brutalitat superior, quant al preu en sang si més no, a la de les conquestes ibèriques en la mateixa època. A més a més, les conversions obtingudes per coerció eren normalment fingides i requerien una constant vigilància acompanyada de mesures de garantia, com ara prendre fills ostatges per a impedir l'apostasia dels pares.⁸ La violència persistentment exercida durant la conversió dels "sarraïns del Bàltic" permet plantejar que, a la península ibèrica, no foren les previsibles dificultats que hauria comportat la cristianització forçosa dels musulmans el que impedí la posada en pràctica d'aquesta opció.⁹

He tractat en un altre lloc l'absència d'interès envers la conversió dels musulmans vençuts per part dels conqueridors del regne de València. No fou cap particularitat local. En general, els poders cristians hispànics —reis i bisbes— del segle XIII no desenvoluparen cap esforç en aquest sentit. Per a Alfons X de Castella, observava Joseph F. O'Callaghan, l'assimilació no era cap objectiu ni arribà a considerar-se com una alternativa a les expulsions que seguiren a la fi de la revolta de 1264-1266.¹⁰ El desinterès per la conversió té a veure amb la necessitat de mantenir els beneficis de la diferència —en forma de rendes o altres exigències— i la separació dels dos cossos socials per a evitar la contaminació dels cristians per part d'uns neòfits previsiblement criptomusulmans. Si la conversió no era viable i la permanència segregada de les comunitats infidels es

8. La crueltat de les croades bàltiques impregna els passatges de la crònica de la conquesta de Livònia entre 1198 i 1226. Es pot llegir còmodament a la versió anglesa de James A. BRUNDAGE (trad.), *The Chronicle of Henry of Livonia*, University of Wisconsin Press, Madison, 1961. Sobre la violència dels processos de conversió, Sven EKDAHL, "Crusades and Colonisation in the Baltic: A Historiographic Analysis", *XIX Rocznik Instytutu Polsko-Skandynawskiego 2003/2004*, Polish-Scandinavian Research Institute, Copenhague, 2004, p. 1-42; Tiina KALA, "Rural Society and Religious Innovation: Acceptance and Rejection of Catholicism among the Native Inhabitants of Medieval Livonia", *The Clash of Cultures on the Medieval Baltic Frontier*, Alan V. MURRAY (ed.), Ashgate, Farnham, 2009, p. 169-190.

9. El terme "sarraïns" fou aplicat als oponents lituans dels croats occidentals que prenien part a les expedicions llançades des de Prússia per l'Orde Teutònic entre els segles XIV i XV: Alan V. MURRAY, "The Saracens of the Baltic: Pagan and Christian Lithuanians in the Perception of English and French Crusaders to Late Medieval Prussia", *Journal of Baltic Studies*, 41/4 (Londres, 2010), p. 413-429.

10. Josep TORRÓ, *El naixement...* p. 79-84; Joseph F. O'CALLAGHAN, "The Mudejars...", p. 46, 55-56.

rebutjava, l'existència d'una frontera musulmana deixava sempre oberta la possibilitat de l'expulsió.¹¹

1. Expulsions

La perspectiva d'una substitució de poblacions la podem trobar ja de manera implícita durant la primera de les empreses de Jaume I, la fracassada “croada” de Peníscola de 1225, quan el monarca de disset anys agraeix els serveis del noble Rodrigo Ximénez de Luesia amb la concessió del castell de Xivert i el domini sobre els “homes i dones cristians que hi poblaran” després de conquerir-lo, sense preveure doncs la possibilitat d'habitants musulmans.¹² Potser és significativa una previsió de població exclusivament cristiana just abans de la conquesta de Mallorca i la dinàmica d'extinció que s'hi produí per efecte de la captivitat imposada massivament sobre una gran part dels nadius de l'illa. Amb aquests antecedents, la conservació de població musulmana al nou regne de València trenca amb les actuacions insulars immediatament anteriors i esdevé una situació en certa manera excepcional. Això és justament el que ve a dir la lletra dirigida al rei pel papa Climent IV en 1266, amb motiu de la revolta dels musulmans de la corona de Castella, on li retreu la permanència de sarraïns al territori valencià, tot contraposant-li els esforços que havia desplegat per al seu extermini quan sols era un adolescent.¹³

En tant que l'expulsat ho és per trobar-se sotmès a la voluntat del conqueridor, l'expulsió pot ser considerada com una forma d'extingir la població conquerida quan la captivitat general no és possible ni convenient. A diferència del captiu, l'expulsat conserva, a més de la vida, alguns béns mobles i certa capacitat per a escollir la seua destinació com a emigrant. Segons el dret romà, seguit per compilacions medievals, la captivitat (*servitudo*) deriva de la decisió de conservar la vida dels capturats per part dels vencedors.¹⁴ En conseqüència, sembla legítim afirmar que si la captivitat és una commutació de la mort, l'expulsió ho és de la captivitat.

11. Vegeu James M. POWELL, “The Papacy and the Muslim Frontier”, *Muslims under Latin Rule, 1100-1300*, James M. POWELL (ed.), Princeton University Press, Princeton, 1990, p. 185-187, 198-202; Benjamin Z. KEDAR, *Crusade and Mission. European Approaches toward the Muslims*, Princeton University Press, Princeton, 1984, p. 48-49, 57-74, 174-186; Brian A. CATLOS, *Muslims of Medieval Latin Christendom, c. 1054-1614*, Cambridge University Press, Cambridge, 2014, p. 333-340.

12. Ambrosio HUICI, Marfa D. CABANES (eds.), *Documentos de Jaime I de Aragón*, Anubar, València, 1976, vol. 1, p. 132-133 (doc. 62): “cum militibus et hominibus et feminis Christianis qui populaverint et venerint stare ibi.”

13. Santiago DOMÍNGUEZ SÁNCHEZ (ed.), *Documentos de Clemente IV (1265-1268) referentes a España*, Universidad de León, León, 1996, p. 224-227 (doc. 114): “O quam debet esse detestabile, quam amarum, tibi precipue qui ab annis teneris illius cultores et cultum infra fines ipsorum totis iuribus prosequendo, ad eorum exterminium laborasti, nunc ipsum in regni tuis pati per culturam huiusmodi taliter exaltari!” Vegeu, sobre aquesta lletra, les observacions de Peter LINEHAN, *The Spanish Church and the Papacy in the Thirteenth Century*, Cambridge University Press, Cambridge, 1971, p. 178-179; i James MULDOON, *Popes, Lawyers and Infidels. The Church and the Non-Christian World, 1250-1550*, Liverpool University Press, Liverpool, 1979, p. 51-52. L'obra de Muldoon, especialment els dos primers capítols, tracta amb detall les discussions canòniques sobre la qüestió del dret a expropriar i expulsar els infidels.

14. Vegeu Pierre DOCKÈS, *La liberación medieval*, Fondo de Cultura Económica, Ciutat de Mèxic, 1984, p. 12-18.

Expulsió i permanència

A diferència dels regnes peninsulars occidentals, existia a la Corona d'Aragó una experiència prèvia de manteniment de comunitats musulmanes basada en el reconeixement i maneig de la figura de l'anomenat "moro de pau" (*Maurus pacis*), sotmès "en servitud als cristians" (*sub servitute Christianorum*), en contraposició als musulmans de l'altra banda de la frontera, subjectes encara d'ordres polítics islàmics, que havien de ser combatuts i reduïts a captivitat (*Mauri capti, Sarraceni de redemptione*).¹⁵ Les condicions de permanència dels musulmans s'havien formalitzat inicialment en els tractats de capitulació de les medines de la conca de l'Ebre, quan encara faltava prou més d'un segle perquè l'estol del rei Jaume saltés cap a Mallorca. El tractat més important, el de Saragossa (1118), es perdé, però els seus continguts semblen haver-se reproduït en la carta, més tardana, de Tortosa (1148). Es basaren també en les fórmules de Saragossa-Tortosa les capitulacions de la vall baixa de l'Ebre, particularment la dels castells d'Ascó, Flix, Tivissa, Móra i Garcia (1153-59) o el lloc de l'Aldea (1174). Cal considerar així mateix, com assenyala Carlos Laliena, una pràctica complementària d'expulsions locals i reubicacions controlades de musulmans, tot i no haver-se conservat descripcions ni referències documentals explícites sobre el particular.¹⁶

És cert, però, que ja havia transcorregut molt de temps des d'aquestes mal conegudes actuacions a la vall de l'Ebre. I tot sembla indicar que les expulsions dels musulmans del territori valencià en temps de Jaume I es dugueren a terme amb un major grau d'organització pel que respecta a la planificació i el volum de població desplaçada en operacions singulars.¹⁷ Ho veiem, de bon començament, a les dues grans expulsions negociades per capitulació en el moment de la conquesta: la de Borriana (1233) i la de València (1238). En tots dos casos, s'estableix la mateixa pauta: un termini de sortida perquè els expulsats puguen enllestir els bagatges, entre quatre (Borriana) i vint dies (València); les instruccions sobre el que poden endur-se, limitat als béns mobles (armes incloses) que han de carregar als seus cossos; i finalment la garantia de protecció durant un recorregut determinat, fins arribar a terres on es consideren fora de perill. Als

15. Francisco GARCÍA FITZ, "¿De exterminandis sarracenis? El trato dado al enemigo musulmán en el reino de Castilla-León durante la plena Edad Media", *El cuerpo derrotado. Cómo trataban musulmanes y cristianos a los enemigos vencidos (Península Ibérica, siglos VIII-XIII)*, Maribel FIERRO, Francisco GARCÍA FITZ (eds.), Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, 2008, p. 113-166, distingeix quatre nivells de tractament als andalusins vençuts: massacre, captivitat, expulsió i sotmetiment. Tots els exemples que aporta del darrer cas —el reconeixement de comunitats de "moros de pau"— s'inscriuen en la conquesta de la vall del Guadalquivir i Múrcia a mitjan segle XIII.

16. Carlos LALIENA, "Expansión territorial, ruptura social y desarrollo de la sociedad feudal en el valle del Ebro, 1080-1120", *De Toledo a Huesca. Sociedades medievales en transición a finales del siglo XI (1080-1100)*, Carlos LALIENA, Juan F. UTRILLA (eds.), Institución Fernando el Católico, Saragossa, 1998, p. 199-227; Carlos LALIENA, "Repartos de tierras en el transcurso de la conquista feudal del valle del Ebro (1080-1160)", *Repartiments a la Corona d'Aragó (segles XII-XIII)*, Enric GUINOT, Josep TORRÓ (eds.), Publicacions de la Universitat de València, València, 2007, p. 17-50. L'emigració massiva dels musulmans de la vall de l'Ebre ha estat discutida per Brian A. CATLOS, *The Victors and the Vanquished. Christians and Muslims of Catalonia and Aragon, 1050-1300*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004, p. 100-117.

17. No semblen ser, tanmateix, gaire diferents les pautes seguides, coetàniament, a les expulsions dels habitants de les medines de la vall del Guadalquivir: Francisco GARCÍA FITZ, "¿De exterminandis sarracenis?...?", p. 142-149.

expulsats de Borriana se'ls concedeix un guiatge i assegurament fins a Nules (10 km), i en el de València fins a Cullera (45 km), a la vora del Xúquer i del mar, a banda d'una escorta especial de cavallers i homes armats en els camps que s'estenen des de les muralles fins a Russafa, la qual no pot evitar, però, que gent de la host intente assaltar-los i els furte algunes robes.¹⁸

La capitulació de València inclou una excepció important, ja que preveu la possibilitat que alguns musulmans puguen romandre al terme de la ciutat, sempre que abans es posen d'acord amb els senyors de les heretats que hauran de treballar. Es tracta possiblement, per als afectats, d'una desposseïció sense expulsió, però també és clar que tota desposseïció pot esdevenir amb facilitat una forma silenciosa i estesa de foragitament a altres contrades. De tota manera, les xifres d'expulsats que dona el *Llibre dels fets* són força elevades: 7.032 persones a Borriana i 50.000 a València. Si la primera ofereix certa aparença de fiabilitat per no donar-se en números rodons, sembla evident que la segona és el resultat d'una exageració, encara que és difícil establir en quina mesura. No obstant això, ateses les dimensions de la medina, la densitat poblacional de la seua horta i les dificultats que planteja a Jaume I l'escorta de la columna, és possible que el nombre efectiu d'expulsats estigués al voltant de la meitat.¹⁹ Una part dels que marxaren arribà a establir-se a Rabat, després de passar per Ceuta, acollits pel califa almohade al-Rašīd, qui redactà un decret en març de 1240 dirigit a la gent de València —sens dubte l'expulsada en 1238—, però també a emigrats de Xàtiva, Alzira i altres poblacions del Šarq al-Andalus. És interessant advertir que no es tractava d'un selecte grup de famílies educades, sinó també de població camperola a la qual se li concedien camps i terres on podrien plantar vinyes i arbres “segons el costum del seu país”.²⁰ La quantitat d'immigrants podia ser, doncs, bastant nombrosa.

Burns ha insistit en la suposada *excepcionalitat* de les expulsions de Borriana i València respecte al que hauria estat la tònica general del procés de conquesta, és a dir la incorporació d'aljames a través de pactes locals de capitulació que garantien el seu manteniment al país; en paraules de Jaume I, “jo retenen d'ells en ma terra e no gitant-los de llurs albergs ni faent-los mal”.²¹ Per a Burns, doncs, amb la *universalitat* dels pactes de capitulació la permanència de la població nativa s'hauria mantingut inalterada fins a l'ordre d'expulsió general del 1248, però els testimonis en contra no permeten sostenir del tot aquesta presumpció. Pierre Guichard ha mostrat adequadament com en diversos llocs de la Ribera del Xúquer els colons pogueren pressionar i fer fora

18. Ferran SOLDEVILA, Jordi BRUGUERA, M. Teresa FERRER (eds.), *Llibre dels fets del rei En Jaume*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 2008, p. 260 (cap. 178, Borriana), 336-339 (cap. 278-283, València); Ambrosio HUICI, María D. CABANES (eds.), *Documentos de Jaime I...*, vol. 2, p. 39-40 (doc. 273) (acord de rendició de València).

19. Robert I. BURNS, *L'Islam...*, vol. 1, p. 154-157, proposa per a València una xifra entorn dels 15.000, probablement massa baixa.

20. Emilio MOLINA, “Dos importantes privilegios a los emigrados andalusíes en el norte de África en el siglo XIII, contenidos en el *Kitāb zawāhir al-fikar* de Muḥammad b. al-Murābiṭ”, *Cuadernos de historia del Islam*, 9 (Granada, 1978-79), p. 5-28.

21. Ferran SOLDEVILA, Jordi BRUGUERA, Maria Teresa FERRER (eds.), *Llibre dels fets...*, p. 391-392 (cap. 364); Robert I. BURNS, *L'Islam...*, vol. 1, p. 207-239.

part de la població musulmana abans de 1248. També a Bairén els repartiments de terres de 1242 degueren correspondre's amb la desaparició d'una fracció de la pagesia preexistent; i a Dénia no hi ha rastre dels habitants musulmans originals després de la seua conquesta en 1244.²² Podria ser, en tots tres casos, que no es tractés, tècnicament, d'expulsions plenament forçades, però és innegable que aquestes migracions responien a una coerció latent. Aquest context ajuda a entendre les clàusules que trobem a les cartes de poblament atorgades pels ordres militars a les aljames de Cervera (1233) i Xivert (1234) on s'atorga un termini d'un any per a qui vulga marxar amb família, bèsties i béns. Cal recordar que Cervera era poblada per cristians ja en 1235.²³

Un horitzó d'extinció: l'expulsió general de 1248

Les pressions i tensions que podien instigar localment la marxa dels musulmans, al marge d'expulsions formals, s'entenen millor si advertim que tant el monarca com l'Església preveien obertament, abans de l'ordre de 1248, que els vençuts haurien de ser expel·lits, abans o després, d'una manera o una altra. Ho podem veure, per exemple, en agost de 1240: Jaume I dona a un tal García Melero dues jовades de terra a Quart, en l'horta de València, a canvi d'una renda anual consistent en la cinquena part dels fruits, tot afegint que quan els sarraïns que hi habiten siguen expulsats sols haurà de pagar delme i primícia. No ho diu condicionalment, com si es tractés d'una eventualitat que calia preveure, sinó que ho presenta com un escenari de futur a l'abast. Un altre document revelador és el del plet mogut en 1241 pel bisbe de València contra l'orde de l'Hospital per a impedir que aquest s'apropriés dels delmes de Torrent, Silla i Cullera. L'argument esgrimit pel procurador episcopal era que els cavallers no havien alliberat dels sarraïns cap lloc de la diòcesi —cosa que els legitimaria a participar del delme eclesiàstic—, ja que els mantenien a les seues terres adorant a Mahoma. En la seua rèplica, i vet ací el que ens interessa, els hospitalers afirmen que els llocs esmentats sí que havien estat alliberats efectivament del poder dels musulmans i que si alguns quedaven, ho feien en qualitat de serfs (*servi*) a la manera dels jueus, retinguts per al seu oprobi, i així podien ser expulsats quan l'orde volgués.²⁴ Podem parlar, doncs, d'un

22. Pierre GUICHARD, *Les musulmans...*, vol. 2, p. 424-425; Josep TORRÓ, *El naixement...*, p. 86-87; Josep TORRÓ, "Guerra, repartiment...", p. 204-205.

23. Enric GUINOT (ed.), *Cartes de poblament medievals valencianes*, Generalitat Valenciana, València, 1991, p. 95-98 (doc. 7) i p. 111-113 (doc. 15) (Cervera, de l'Hospital) i p. 100-105 (doc. 10) (Xivert, del Temple). La carta de Xivert també els permet explícitament la venda de cases i heretats.

24. ACA C. reg. 865, f. 164r: "Et cum vere Sarracenum populatis inde expelletur vel maior pars Christianorum ibi inhabitant damus et concedimus tibi et tuis hanc supradictam donacionem ad decimam et primiciam..." (Quart); AHN Órdenes Militares, Montesa, carpeta 512, perg. 31-P: "quod sunt liberata dicta loca de manu et potestate et dicione Sarracenorum, et si aliqui remanserunt sint servi et ad similitudinem Iudeorum in eorum oprobium immemoria retinetur, licet quandocumque placuerit possint expelli..." (Torrent, Silla, Cullera). Sobre la "servitud" dels jueus, vegeu David ABULAFIA, "The servitude of Jews and Muslims in the medieval Mediterranean", *Mélanges de l'École Française de Rome*, 112 (Roma, 2000), p. 687-714; David ABULAFIA, "Nam iudei servi regis sunt et semper fisco regio deputati: los judíos en el fuero de Teruel, (1176-7)", *El món urbà a la Corona d'Aragó, del 1137 als decrets de Nova Planta. XVII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, Salvador CLARAMUNT (ed), Universitat de Barcelona, Barcelona, 2003, vol. 2, p. 1-10.

horitzó d'extinció implícit, particularment, en l'acció reial i eclesiàstica durant els anys de la conquesta. Contra la percepció historiogràfica habitual, el més probable és que amb els pactes de capitulació Jaume I sols pretengués guanyar temps a l'espera de les circumstàncies més adients per a procedir a la substitució.

Aquestes no trigaren a penes en arribar. Dos anys després de la finalització formal de la conquesta, l'inici de la guerra d'al-Azraq durant la tardor de 1247 va proporcionar la justificació legal i moral d'una expulsió completa. Les accions militars del *wazīr* insubmís a les muntanyes del sud del regne foren considerades una traïció i s'estengué l'acusació de complicitat a tots els musulmans del regne. La traïció reclamava venjança i la venjança es presentava en forma d'expulsió. Al *Llibre dels fets*, Jaume I no oculta —i fins i tot en dona gràcies a Déu— que l'avinentsa situa els musulmans, de manera general, fora de la protecció dels pactes de permanència, per la qual cosa pot considerar-los nuls sense haver-los ell de trencar ni faltar a la seua paraula, obrint així les portes a la implantació d'una nova població cristiana.²⁵

Així, el dia de l'Epifania de 1248 el rei podia anunciar solemnement, en la catedral de València, la seua intenció de fer fora els musulmans del regne i poblar la terra de cristians. No tenim referències de declaracions públiques com aquesta en altres regnes peninsulars. Es tractava d'un veritable projecte d'expulsió general planificada i, en aquest sentit, podem considerar que ens trobem al davant de una novetat important, anterior en qualsevol cas a les expulsions de la vall del Guadalquivir després de la guerra de 1264-1266. La descripció relativament detallada que ofereix el *Llibre dels fets* mostra un procediment en tres passes ben establertes: en primer lloc, guarnir els castells del regne amb 4.000 cavallers (una xifra sens dubte exageradament optimista) per a evitar la seua ocupació per musulmans refractaris; en segon, anunciar l'expulsió a cada aljama mitjançant la tramesa de cartes àrabs on s'assenyalava el termini d'un mes per a abandonar el regne amb la família i els béns mobles que poguessen carregar al damunt. Finalment, s'atorgava als expulsats un guiatge o assegurament fins a la frontera del regne de Múrcia, des d'on ells ja sabrien anar a Granada o altres llocs. Podem advertir que l'operació seguia de prop les experiències recents de Borriana i València, en especial a les dues darreres passes, amb la fixació d'un termini, la limitació moble dels béns que es poden endur i la concessió de garanties de seguretat fins que abandonen els dominis reials.

L'anunci d'expulsió, com era previsible, va generar reaccions. En primer lloc, òbviament, la dels mateixos afectats. Algunes aljames importants enviaren missatgers oferint un augment de les rendes que pagaven, i particularment els de Xàtiva prometeren pagar —diu el rei— la inversemblant xifra de 100.000 besants anuals (més d'una tona de plata encunyada). Jaume I rebutjà els oferiments, tot afirmant que el que pogués guanyar d'aquesta manera, i molt més, ho perdria després si els sarraïns del país

25. Ferran SOLDEVILA, Jordi BRUGUERA, Maria Teresa FERRER (eds.), *Llibre dels fets*, p. 391 (cap. 363: “nos plaïa, car nos daven raó e manera a que ens poguéssen venjar”); 392 (cap. 364: “e guarda a mi que jo no els trenc les covinences que he ab ells; que pus ells me donen raó que vinga sobre ells... E gran raó n'he jo, de poblar-la de cristians!”) i 393 (cap. 366: “pus ells me donen raó que els en puix gitar menys que ma fe trencaré”).

s'alçaven amb l'ajut dels de l'altra banda de la mar, quan aquests augmentaren el seu poder. El mateix raonament va oposar als rics homes que tenien camperols musulmans a les seues senyories i mostraven reluctància a l'ordre d'expulsió perquè la renda els disminuiria, "que no us valrà tant per cristians com per sarrains". Les consideracions de Jaume I no eren del tot infundades: sembla clar que tenia presents els darrers èxits militars dels marínides que, entre 1244 i 1248, havien aconseguit prendre les ciutats de Fes, Meknès, Rabat, Salé i Taza i començaven a albirar-se ja com un nou imperi magrebí que podia recuperar l'impulsu expansiu dels almohades.

Fracassades les esperances de negociació amb el monarca, moltes aljames optaren, ara sí, per prendre els castells que no estaven ben guarnits i fer-se forts, secundant així, directament o indirectament, la resistència meridional d'al-Azraq. La gran paradoxa de l'expulsió de 1248, que pretenia ser general, és que finalment sols marxaren aquells que no prengueren les armes contra el rei, els que no podien o no volien ocupar castells. Esglaiats, a més a més, per la possibilitat de represàlia en forma de sostracció dels béns mobles que portaven, es concentraren a Montesa —sota l'empara de l'antic caid de Xàtiva, Ibn 'Īsā, que no sembla haver-se sumat a la revolta— i oferiren al rei la meitat del que duïen a canvi de guiatge fins a la frontera. Jaume I no ho volgué acceptar i els atorgà, sense contrapartida, l'escorta prevista al pla d'expulsió. La crònica reial dona indicacions diverses sobre la quantitat de gent expel·lida: fins a 60.000 mascles adults (*hòmens d'armes*) s'haurien ajustat a Montesa; la longitud de la columna en marxa hauria estat d'uns 20 km (cinc llegües) i els besants que pagaven als oficials castellans de la frontera de Villena, teòricament un per cap, es deia que arribaven als 100.000. Probablement la xifra de cent mil expulsats és exagerada, però la reducció que proposa Burns a una forqueta d'entre quinze i trenta mil sembla excessiva, i no sols per menystenir massa les diferents magnituds esmentades al *Llibre dels fets* per a la mateixa operació.²⁶ Cal tenir en compte que el foragitament de musulmans degué allargar-se durant algun temps més i que la documentació deixa veure a les clares que les seues conseqüències tingueren un impacte ben palès en la configuració poblacional del regne.²⁷ De Tunis estant, Ibn al-Abbār es refereix probablement a aquests fets quan, just abans d'esmentar el trasllat del caid Abū Bakr b. 'Īsā des de Xàtiva al castell de Montesa en gener de 1248 fa notar que

en els nostres temps han arribat alguns de Xàtiva amb notícies que han hagut d'anar-se'n amb gent de la seua regió —milers de musulmans— i s'han dispersat per (diferents) poblacions.²⁸

Per a entendre tant l'abast veritable de l'expulsió de 1248 com la mesura del seu fracàs parcial, és necessari prendre en consideració el context bèl·lic. "Hac-hi gran

26. Ferran SOLDEVILA, Jordi BRUGUERA, Maria Teresa FERRER (eds.), *Llibre dels feits...*, p. 390-393 (caps. 363-369); Robert I. BURNS, *L'Islam...*, vol. 1, p. 156-157.

27. Josep TORRÓ, "Guerra, repartiment...", p. 244-248.

28. Pierre GUICHARD, *Les musulmans...*, vol. 2, p. 423; Josep TORRÓ, *El naixement...*, p. 54-55.

guerra”, diu Jaume I, en referir-se a l’assalt als castells que atacaren i prengueren els musulmans després de conèixer les intencions del monarca. Una dotzena de fortificacions, reconeix el rei a la crònica, probablement més. No sols s’hagué de tornar a negociar amb els rebels i acordar, de nou, pactes de permanència, sinó que també calgué fer front al sabotatge de la noblesa, que majoritàriament es negà a fer fora els seus pagesos musulmans i, fins i tot, podria haver prestat certa ajuda al rebel al-Azraq. Sabedor que no podia comptar amb la col·laboració dels rics homes, Jaume I renuncià a convocar host i va confiar en la participació voluntària de cavallers i en la formació espontània de grups de combatents associats per a lluitar junts i compartir botí. Tot això acompanyat del benefici d’indulgències i subsidis papals de croada “habentes per oculis ad expulsionem Sarracenorum de regno Valencie”.²⁹ És evident, d’altra banda, que la formació d’aquestes unitats sols podia tenir lloc si hi havia una expectativa sòlida d’obtenció de botí, i particularment de botí territorial en forma d’honors o heretats, de manera que la previsió d’expulsar els musulmans era condició a l’hora de distribuir petites explotacions. Això és el que diu el rei, de manera molt clara, al *Llibre dels fets*. Els repartiments començats en febrer de 1248 ofereixen una mesura i una cartografia de la presència d’aquestes forces militars. Resulta inversemblant, doncs, l’afirmació de Burns que les donacions de terres no serien més que una “rutina” sense relació directa amb la guerra, “excepte com a part de la provocació que la immigració cristiana representava per als natus musulmans”.³⁰

Les expulsions, doncs, es limitaren a les terres pròpies —encara nombroses— on el rei pogué dur-les a terme, les de les institucions eclesiàstiques —no del tot— i sols les d’una part minoritària de l’aristocràcia laica: la més obligada per compromisos amb el monarca. Destacaren les expulsions a les terres dels ordes de l’Hospital i el Temple, o les dels llocs del bisbe de Tortosa, però és significatiu que l’Església no actués amb una contundència total. Hi hagué, en efecte, excepcions, ja que continuaren habitades amb musulmans les petites senyories muntanyenques de la Seu de València a Xulilla i Garx, on seria difícil substituir els expulsats amb pobladors cristians. Més peculiar és el cas del perdó als sarraïns de l’abadia de Poblet a Quart, als quals se’ls permeté

29. Robert I. BURNS, “The Crusade against al-Azraq: A Thirteenth-Century Mudejar Revolt in International Perspective”, *The American Historical Review*, 93 (Bloomington, 1988), p. 92-95, 99-100, ha posat molt d’èmfasi en el caràcter formal de croada atorgat a aquesta guerra pel papa Innocent IV i en la pretesa força de la seua predicació. Ara bé, les butlles, datades entre novembre de 1248 i març de 1250, mostren amb força claredat que la concessió de les indulgències de croada era, més que res, el tràmit necessari per a poder derivar cap al finançament de la lluita contra al-Azraq el subsidi triennal del vintè de les rendes eclesiàstiques de la Corona d’Aragó, destinat originalment a Terra Santa. Vegeu Robert I. BURNS, “A lost Crusade: Unpublished bulls of Innocent IV on al-Azraq’s revolt in thirteenth-century Spain”, *Catholic Historical Review*, 74/3 (Washington, 1988), p. 440-449. El 15 de març de 1249 els prelats de les diòcesis de la corona cediren al rei el vintè de les seues rendes corresponents a l’any que començava, tot recordant que feia poc ja li havien atorgat les de l’any anterior: ACA C pergs. Jaume I, núm. 1150, publicat per Robert I. BURNS, “La guerra de al-Azraq de 1249”, *Sharq al-Andalus. Estudios árabes*, 4 (Alacant, 1987) p. 255-256.

30. Robert I. BURNS, “The Crusade...”, p. 87. Convé aclarir que Burns no maneja una cronologia exacta de les donacions del segon volum del *Repartiment*, moltes de les quals atribueix, de forma incorrecta, a l’any 1247. Una reconsideració de la guerra d’al-Azraq, a Josep TORRÓ, “Guerra, repartiment...”, p. 209-224.

romandre al lloc i, si volien, emigrar amb les famílies i béns mobles.³¹ Respecte a les senyories de l'aristocràcia laica que substituï per cristians els pagesos musulmans dels seus dominis, no són molts els casos coneguts, però alguns tenen certa rellevància, com ara els d'Almussafes, l'Alcúdia o Moncofa. El senyor d'Alcàsser, Artal de Foces, tractà d'establir-hi 25 colons cristians en setembre de 1248, motivat probablement per la seua proximitat al monarca: sabem que havia estat un dels nobles a qui Jaume I havia confiat el repartiment de les terres d'Ontinyent sis mesos abans. Tanmateix, a penes dos anys després, el nou senyor d'Alcàsser, Pero Ruíz de Corella, rectificà i repoblà el lloc amb musulmans atorgant-los unes condicions avantatjoses.³² No fou aquest un acte aïllat ni mancat de ressò. En desembre de 1251 el papa Innocent IV feia pública una reprensió dirigida contra certs barons (i també ordes religiosos) que estaven portant —reubicant— sarrains per a instal·lar-los a “molts llocs” del regne de València, unes accions que conculcaven la voluntat del rei i podien ser causa d'excomunicació.³³

En qualsevol cas, la resistència nobiliària a l'expulsió fou decidida i decisiva, malgrat les excepcions. La més notable i de major efecte va tenir lloc quan Jaume I aconseguí de foragitar la nombrosa població musulmana de les senyories de l'infant Pere de Portugal als termes de Morvedre, Almenara, Sogorb i Castelló, on les condicions agràries resultaven força atractives de cara a l'assentament de colons cristians. Ho va fer contra la voluntat del seu senyor, qui va exigir reparacions per tan gran perjudici. Per a resoldre la disputa *super expulsione Sarracenorum* les dues parts —el rei i l'infant— confiaren la qüestió a l'arbitratge de la reina Violant, aconsellada per Ximén Pérez d'Arenós, els bisbes de Tarragona i València i altres savis, els quals feren públiques les seues conclusions el 21 de febrer de 1249. Segons els termes de la resolució, el rei es comprometia a compensar l'infant amb un pagament de 10.000 sous, i també a fer-se càrrec de les guarnicions dels quatre castells, a més de la defensa de les seues “fronteres” mentre durara la guerra als llocs veïns (“dum presens guerra Sarracenorum locorum circumstancium... duraverit”). Per la seua banda, Pere de Portugal restava obligat a respectar els repartiments de terres fets per Jaume I als territoris esmentats i, si calia, a confirmar els documents de donació que ja havien estat expedits als colons cristians. Es tracta, però, d'un cas molt particular. El rei havia pogut expulsar els vassalls musulmans de l'infant perquè aquest personatge no disposava d'una senyoria plena: els llocs esmentats

31. Enric GUINOT (ed.), *Cartes de poblament...*, p. 204 (doc. 72): “quod possitis ibidem in vestris hereditatibus et domibus remanere sub fide ac guidatico suo, dum fideliter vos haberetis, et quod possetis, si velletis, libere inde recedere cum filiis et filiabus et tota familia vestra et cum omnibus bonis vestris mobilibus...” (confirmat en 1306).

32. Enric GUINOT (ed.), *Cartes de poblament...*, p. 233-236 (doc. 91), p. 244-246 (doc. 95), p. 267-268 (doc. 106), p. 204-206 (doc. 73); Josep TORRÓ, “Guerra, repartiment...”, p. 217-218.

33. Robert I. BURNS, “The Crusade...”, p. 101-102: “in plurima loca eiusdem regni, contra votum digni regis emissum et predictam sententiam [excommunicationis]... ad populandum induxerint et inducant”. Cal assenyalar que la lletra papal adverteix que Jaume I actua de manera semblant en alguns dels seus dominis. És justament el que havia fet en juny de 1249 a les alqueries de Fula i Acullo, al terme de Xèrica, on hi va reassenyar un centenar de famílies musulmanes; i sols un mes després de la remissió de la lletra creava la moreria de Xàtiva, d'on havien estat massivament expel·lits els musulmans a penes feia quatre anys: Enric GUINOT (ed.), *Cartes de poblament...*, p. 212-213 (doc. 77), p. 246 (doc. 96).

(juntament amb Morella) li havien estat concedits el 1244 en qualitat de feu a costum de Barcelona, i sols de manera vitalícia.³⁴

Personalitats estretament vinculades a Jaume I, com ara l'esmentat Ximén Pérez d'Arenós i el seu consogre, el famós convers Abū Zayd, no respongueren com es podia esperar a l'ordre d'expulsió. En febrer de 1248, just finalitzat el termini formal de foragitament, tots dos cediren a Pere d'Albalat, arquebisbe de Tarragona, les esglésies construïdes o per construir a les zones que ells havien guanyat als "pagans", fonamentalment a l'Alt Millars, però també Andilla i la Foia de Castalla. El motiu reconegut d'aquesta concessió era complaure la voluntat, expressada per l'arquebisbe, de reformar el culte a les terres preses als infidels. Es tractava de permetre, en un escenari aparentment favorable com ho eren les noves parròquies de conquesta, l'aplicació directa dels principis correctius de les pràctiques clericals, inspirats en les constitucions del concili Laterà IV, que Pere d'Albalat tractà decididament de posar en pràctica durant el seu pontificat (1237-1251) amb el suport de Jaume I. L'acord amb l'arquebisbe afegeix, però, que en els llocs "no reduïts encara a culte cristià" els senyors retindrien la meitat dels delmes i el dret de patronatge fins el moment en què, *divina gratia inspirante*, es resolgueren a expulsar els sarraïns. És cert que el document mostra que ja hi havia llocs lliures de la presència musulmana abans de 1248, però també que la decisió corresponia únicament als senyors i que aquesta estava condicionada per les rendes obtingudes dels musulmans.³⁵

Expulsió vs. cobdícia

Probablement, més que la resistència de les aljames que aconseguiren nous pactes de capitulació de Jaume I, exemplificats en les cartes conservades d'Uixó (1250) i Bunyol (1254), fou l'oposició aristocràtica al poder reial el que determinà la conservació d'una àmplia part, encara majoritària, de la població musulmana del regne, malgrat l'ordre d'expulsió i la guerra que en seguí.³⁶ La monarquia de 1248, a diferència de la de 1609, no tenia capacitat per a obligar els senyors. El motiu major del refús nobiliari era, òbviament, la pèrdua de valor de les senyories, el "no us valrà tant per cristians com per sarraïns".³⁷ Menys habitants, a banda d'exigències clarament menors de renda per cada unitat pagesa, era el que representava el canvi poblacional per a l'aristocràcia laica, encara que tampoc escaparen d'aquestes consideracions, com hem vist, el bisbat de València i el mateix monarca. Des del punt de vista del papat sols la cobdícia dels senyors permetia explicar la permanència de musulmans al regne de València. Així,

34. ACA Cancelleria, Jaume I, perg. 1146, publicat per Robert I. BURNS, "La guerra de al-Azraq...", p. 254-255. La concessió de senyories valencianes a Pere de Portugal, a Ambrosio HUICI, María D. CABANES (eds.), *Documentos de Jaime I...*, vol. 2, p. 181-184 (doc. 394).

35. Roque CHABÁS, "Çeid Abu Çeid", *El Archivo*, 5 (Dénia, 1891), p. 163-166. Sobre la reforma de Pere d'Albalat, Peter LINEHAN, *The Spanish Church...*, p. 54-82.

36. Les cartes d'Uixó i Bunyol, a Enric GUINOT (ed.), *Cartes de poblament...*, p. 224-226 (doc. 84), p. 247-250 (doc. 105).

37. Ferran SOLDEVILA, Jordi BRUGUERA, Maria Teresa FERRER (eds.), *Llibre dels feïts...*, p. 393 (cap. 366).

quan la revolta dels musulmans sotmesos a la corona de Castella en Múrcia i la vall del Guadalquivir (1264-1266) semblà oferir una nova oportunitat, Climent IV exhortà Jaume I perquè completés l'expulsió i acabés amb el que qualificava de detestable, bruta i "horrible cohabitació" amb pèrfids enemics, com nodrir una serp al pit. En cas contrari, diu, se li podria retreure que les seues empreses militars no havien cercat l'exaltació de la fe, sinó tan sols el seu profit (*commoda*) i enriquiment (*utilitatem pecuniarum*).³⁸ Consideracions semblants les retrobarem en 1337, amb motiu de la prevista invasió marínida, en una lletra de l'arquebisbe de Tarragona al papa Benet XII, on culpa del perill que representa la permanència dels sarraïns del regne a la "cega cobdícia" dels senyors, que creuen obtenir més rendes de musulmans que no dels seus correligionaris, de manera que els sarraïns del regne se sostenen únicament per l'avarícia dels cristians.³⁹ El mateix argument el repetirà encara sant Vicent Ferrer en denunciar, a un dels seus sermons, que l'avarícia de nobles i cavallers entrebancava la conversió dels camperols musulmans.⁴⁰

Tot i que la guerra amb els musulmans del regne de Múrcia no s'estengué al territori valencià, tret d'alguns incidents a l'extrem meridional de la frontera, sembla que Jaume I sí que tractà d'aprofitar l'avinentesa per a reprendre les expulsions. Hi hagué, de fet, pressions pontifícies en aquest sentit abans de l'esmentada lletra de Climent IV. De nou, però, hagué de transigir en molts casos. En juliol de 1264 accedia al fet que les aljames de Domenyo, Xulilla, Montant, Lliria i Xelva romangueren a les seues terres amb un assegurament reial i els prometia no expulsar-los encara que ho manés el papa. Un any després, per evitar-li la pèrdua de rendes (*magnum dampnum*), eximia també el cavaller Pero Zapata de l'expulsió dels sarraïns que tenia a Terrabona, Margarida i

38. Santiago DOMÍNGUEZ SÁNCHEZ (ed.), *Documentos de Clemente IV...*, p. 224-227 (doc. 114): "Considera igitur, filii, considera cum te tam experientia cogat advertere, quam familiaria etiam exempla ignorare non sinant quam gravibus sit res plena periculis, Sarracenorum in terra tuo retentio qui licet ad tempus occultent iniquitatis sue, necessitate cogente, propositum, illud tamen, quam avide quam ardentem, immo etiam quam inique captata opportunitate revelant. Profecto nec discreti consilii est, nec tutum tam perfidos tam plenos nequa inimicos habere domesticos, vel tenere vicinos non magis quam nutrire serpentem in gremio vel ignem in sinu... Nonne consideras... quod in omnibus tuis laboribus, quos nullis vitatis periculis in ipsorum persecutione ad adolescentiae tuae initiis pertulisti, non exaltationem fidei, sed tua venabaris commoda, tuis solummodo intendebas? Porro etiam amicorum forte alternabuntur iudicia, si propter utilitatem pecuniarum, sic tuis laudabilibus actibus detrahi, tantum superni regis oprobium, tantam Christianitatis infectionem, quam ex eorum Sarracenorum cohabitatione horribili, detestandis horroribus, et horrendis spurcitiis non est dubium provenire... Hec si discussa debite meditationis examine... ipsos nec dubium, prout excellentiam tuam decet prorsus abicies, et profugos extra tue ditionis terminos effugabis."

39. José SÁENZ DE AGUIRRE (ed.), *Collectio maxima conciliorum omnium Hispaniae et Novi Orbis*, Roma, 1755, vol. 5, p. 286-287: "Ex caeca tamen cupiditate Christianorum credentium maiores redditus a Sarracenis, quam a Christianis habere... Sarraceni praedicti huc usque sustentur in ipso regno... Qui Sarraceni ex sola Christianorum avaritia substinentur..." Text comentat per Henry Ch. LEA, *A History of the Inquisition of Spain*, Macmillan, Londres–Nova York, 1906-07, vol. 1, p. 75-77.

40. Citació recollida per Pau VICIANO, *Els seus que calciguen la terra. Els llauradors del País Valencià al final de l'Edat Mitjana*, Publicacions de la Universitat de València, València, 2012, p. 68: "Los senyors de vassalls moros los desplaun que es facen cristians, perquè no n'haurien tanta renda". Es tractava d'un fet evident i obertament reconegut pels mateixos senyors. Vegeu Josep TORRÓ, "Vivir como cristianos y pagar como moros. Genealogía medieval de la servidumbre morisca en el reino de Valencia", *Revista de Historia Moderna*, 27 (Alacant, 2009), p. 17-18.

Llombo.⁴¹ Al remat, les informacions disponibles deixen veure que la guerra de 1264-1266 sols provocà foragitaments irregulars i limitats al regne de València, la majoria justament després de la derrota dels rebels de Múrcia. La disminució de població musulmana és palesa a la comarca fronterera de la Foia de Castalla en 1269, però també tenim indicis de desposseïments, o potser fugides propiciades per l'ambient hostil, a la Vall d'Alfàndec, Cocentaina i Quart, amb efectes d'escàs relleu, ja que continuaria havent comunitats musulmanes en aquests llocs.⁴² Si els efectes de la guerra —captivitats, expulsions, fugides— foren decisius per a la discontinuïtat de la població musulmana a les terres conquerides poc abans per Castella, el seu ressò al regne de València no sembla haver estat significatiu.

La guerra dels sarraïns de 1276: darrer intent d'expulsió general

Tanmateix, la voluntat règia d'expulsió general no s'havia extingit. La intervenció marítime de 1275-1276 brindà una nova oportunitat al propòsit. Certament el principal escenari d'actuació de les forces magrebines durant l'expedició (d'agost a gener) fou la vall del Guadalquivir, però dos factors contribuïren a encendre la rebel·lió quasi general dels musulmans al regne de València. D'una banda, la reacció dels pobladors cristians contra moreries i aljames, expressada en atacs i saquejos pràcticament sistemàtics, secundats per les companyies de peons i almogàvers que es dirigien a les zones de frontera; de l'altra, les informacions sobre l'arribada d'un contingent de genets magrebins prevista per a la primavera de 1276. A finals de juny, després de l'arribada dels genets i els combats, adversos als cristians, de la Canal d'Alcoi i Llutxent, un Jaume I a qui sols li restava un mes de vida donava instruccions a l'infant Pere per a sufocar la insurrecció. El manament clau consistia a perdonar aquells que es rendiren, abandonaren les fortificacions, tornaren a les seues cases i se sotmeteren als seus senyors, però alhora deixava clar que, amagadament, tan aviat com volgués, havia d'emetre una nova ordre d'expulsió general en la qual s'establiria un termini de quatre mesos per a la sortida del regne des del moment de la seua promulgació.⁴³

41. Robert I. BURNS (ed.), *Diplomatarium of the Crusader Kingdom of Valencia. The Registered Charters of its Conqueror, Jaume I, 1257-1276*, Princeton University Press, Princeton, 1985-2007, vol. 3, p. 112 (doc. 581): "remaneatis in Domenyo et terminis suis salve et secure et in nostro speciali guidatico et commenda... Et vos inde non removiebimus eciam pro domino papa nec pro aliqua persona"; p. 167 (doc. 629): "promittimus vobis... quod dictos Sarracenos... non eiciemus seu eici faciemus vel permitemus de castris, alqueriis et locis predictis... Immo ipsos ibidem stare et habitare permitemus in pace, salve, pariter et secure..."

42. Josep TORRÓ, *El naixement...*, p. 90-92.

43. ACA C reg. 22, f. 44rv: "Quod nos Iacobus... guidamus et assecuramus vobis karisimo filio nostro infanti Petro omnes et singulos Sarracenos villarum et castrorum ac locorum quorumlibet regni Valencie qui se vobis reddiderint, nec non etiam et uxoris ac filios eorum et omnia bona sua... Volentes etiam et concedentes vobis quod ipsi Sarraceni possint redire et stare in domibus suis propriis et tenere ac laborare suas hereditates sicut consueverunt salve, pariter et secure, sub eisdem scilicet iuribus nobis vel dominis suis prestandis, que inde nobis vel suis dominis prestare consueverunt et sub eisdem consuetudinibus quas habebant et sub quibus vivebant ante presentem guerram motam. Indulgentes etiam et remittentes ac partentes eisdem et vobis recipienti quod ipsis, omnem rancorem et querimonia ac petitionem civiles et criminales quas contra ipsos habebamus et habere poteramus seu debebamus, pro eo quia contra nos insurrexerunt,

El *Llibre dels fets* al·ludeix de manera molt clara als preceptes que el monarca dirigí al seu fill en aquests moments. Hauria d'aprovisionar els castells, dirigir la guerra amb determinació i *senyaladament* evacuar “tots los moros” del regne. De nou, com ja havia fet amb l'anterior intent de 1248, l'expulsió es justificava per la traïció pretesament universal dels musulmans; no sols la que obraven llavors en rebel·lar-se, sinó també la futura, “si romanien en la terra”.⁴⁴ Donava per fet, doncs, que tots eren uns traïdors, i si no ho eren, ho serien. Sabent-se a les portes de la mort, el primer codicil de Jaume I, redactat el 20 de juliol, recorda a l'hereu que havia promès al papa amb una carta butllada que foragitaria els sarraïns de la seua terra, que això mateix havia jurat davant l'altar de Santa Maria de la Seu de València i que era condició compromesa per a poder esmerçar la dècima de croada en la guerra. Ara l'infant Pere, en succeir-lo al tron, hauria d'encarregar-se de completar l'expulsió inacabada “de manera que cap sarraí hi romangués” per molts diners o rendes que forniren.⁴⁵ No tornaria a haver-hi cap altra ordre d'expulsió general fins al 1609.

Sabem que els desitjos del rei conqueridor no s'acompliren, però tampoc quedaren completament sense efecte. Certament, el nou rei Pere preferí aprofitar l'avinentesa per a exigir redempcions pecuniàries a les aljames, en forma de cartes d'assegurament o de perdó entre altres, probablement destinades a finançar la imminent campanya d'al-Qull que preludiarà l'empresa siciliana.⁴⁶ No obstant això, sí que dugué a terme expulsions directes —per bé que limitades— de musulmans de les zones on la rebel·lió tingué més suport i durada: les bases territorials dels caids Ibrāhim i Muḥammad b. Abī Ishāq,

vel castra aut fortitudines expugnarunt aut alias contra Christianos modo quolibet irruerunt... Predicta autem omnia et singula concedimus vobis filio nostro ut superius continetur, ita videlicet ut ipsi Sarraceni, qui se vobis reddiderint, reddant et tradant vobis potenter loco nostri, castra et fortitudines omnes quas tenent, et redeant ac stent in plano in domibus suis sicut consueverunt, et quod dicti Sarraceni exeant de regno Valencie, statim cum nos voluerimus, infra quatuor menses postquam nostrum inde habuerint mandatum vel vestrum. Et nos volumus et concedimus vobis quod vos possitis dictis Sarracenis facere super predictis cartam guidatici et securitatis secundum formam predictam...” Aquesta darrera disposició no és considerada per Robert I. BURNS, *L'Islam...*, vol. 1, p. 227-228.

44. Ferran SOLDEVILA, Jordi BRUGUERA, Maria Teresa FERRER (eds.), *Llibre dels fets...*, p. 526 (cap. 564): “e senyaladament, que gitàs tots los moros del dit regne de València per ço con eren tots traïdors e havien-nos-ho donat a conèixer moltes vegades, que, nós faent bé a ells punyaren tots temps de fer a nós greuge e a nós decebre, si poguessen; e açò mateix farien a ell si romanien en la terra.”

45. Antoni UDINA (ed.), *Els testaments dels comtes de Barcelona i dels reis de la Corona d'Aragó. De Guifré Borrell a Joan II*, Fundació Noguera, Barcelona, 2001, p. 153-158 (doc. 22): “Item rogamus dictum infantem Petrum quod pro eo quia nos promissimus summo Pontifici et missimus inde sibi cartam nostram bullatam quod eieceremus Sarracenos de terra nostra et hoc idem iam promissimus ante altare nostre domine Sancte Marie Valencie et pro eo etiam quia summus Pontifex nobis dictam decimam conceddit ratione predicta idem infans Petrus prorsus eiciat Sarracenos de regno Valencie; ita quod nullus ipsorum Sarracenorum remaneat ibi nec suos nec alterius pro pecunia vel censu aut pro reddito inde habendis vel alio modo, et quod hoc non mutet aliqua ratione...” De fet en 1318 la seu pontificia condicionà la concessió de subsidis per a la guerra planejada contra Granada que a la terra eventualment conquerida no hi romanguessen sarraïns, llevat dels captius i d'aquells que es volguessen batejar: Antonio GIMÉNEZ SOLER, *La Corona de Aragón y Granada. Historia de las relaciones entre ambos reinos*, Barcelona, 1908, p. 206-207.

46. Vegeu Robert I. BURNS, “Rehearsal for the Sicilian War: Pere el Gran and the Mudejar Counter Crusade in the Kingdom of Valencia, 1276-1278”, *La societat mediterrànea all'època del Vespro. XI Congresso di storia de la Corona d'Aragona*, Accademia di scienze, lettere e arti, Palerm, 1983, vol. 2, p. 259-287; Pierre GUICHARD, *Les musulmans...*, vol. 2, p. 449-450 (doc. 76).

a les comarques de la Marina. En aquesta ocasió no sembla haver-se facilitat l'expulsió terrestre a través de Castella, com en 1248, potser a causa del suport marítime i nassarita als rebels. Per contra, el monarca disposà una expulsió marítima en direcció a l'emirat de Tremissèn, amb el qual tenia una bona relació heretada del temps de Jaume I, assegurada amb un tractat en 1277.⁴⁷ El trasllat es realitzaria, segons sembla, mitjançant diversos viatges d'una sola nau, propietat de dos mercaders genovesos, des de juliol de 1278 i durant sis mesos. Esperava el rei, d'aquesta manera, expel·lir una "gran multitud de sarraïns" del regne de València. Ferran Soldevila observa que, tenint en compte els viatges successius i el tonatge de les naus, serien "uns quants milers a tot estirar". Teresa Ferrer Mallol tractà d'afinar un poc el càlcul, comptant un viatge mensual i una capacitat (gran) de 600 o 700 persones, la xifra es podria aproximar als quatre mil.⁴⁸ Cal fer notar, d'una altra banda, la dificultat de separar el que sembla una evacuació forçada (*eyicimus de regno Valencie* és l'expressió utilitzada) d'altres migracions derivades de la derrota dels musulmans en 1277, també marítimes, que, en la mesura que es presenten com a voluntàries, no poden considerar-se expulsions formals, i que afectarien, sens dubte, a uns quants milers més de persones, com veurem més endavant.

Un factor que sovint apropa estretament l'emigració "voluntària" a la crua expulsió és la desposseïció. I sabem que la guerra de 1276-1277 provocà episodis locals, però significatius, d'expropiacions. Pocs anys després, per exemple, es recordava que a uns sarraïns del terme d'Alcoi, com a càstig, se'ls havien llevat les heretats per manament del rei. Expropiar era, al capdavant, condició necessària per a poder establir pobladors cristians. Ja en agost de 1276, en concedir al seu fill Pere la senyoria de Carlet en qualitat de donació nupcial, Pelegrí de Montagut n'exceptuava l'antiga alqueria de l'Alcúdia, que acabava de poblar amb cristians. No es conserva la carta de poblament que, suposadament, s'atorgaria llavors als colons d'aquest lloc, però en tenim notícia d'una vintena per a establir cristians a diferents indrets del regne entre 1276 i 1283, la gran majoria d'elles relacionades, sens dubte, amb desposseïcions i desplaçaments dels anteriors habitants musulmans, si no clarament amb l'expulsió directa, com ara les atorgades a poblacions de la Marina Baixa (Tàrbena, Altea, Finestrat).⁴⁹

47. Vegeu Faustino D. GAZULLA, *Jaime I de Aragón y los estados musulmanes*, Real Academia de Buenas Letras, Barcelona, 1919, p. 57-68; Charles-E. DUFOURCQ, *L'Espagne catalane...*, p. 145-156, 312-318.

48. Ferran SOLDEVILA, *Pere el Gran. Segona part: el regnat fins a l'any 1282*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1962, vol. 1, p. 58-59 (doc. 111): "debent transferre alcaiydus Abrafim et alcaidus Mafumet apud Tirimçe cum magna multitudine Sarracenorum quos eyicimus de regno Valencie"; Maria T. FERRER MALLOL, *La frontera amb l'Islam en el segle XIV. Cristians i sarraïns al País Valencià*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Barcelona, 1988, p. 4-5; Robert I. BURNS, *L'Islam...*, vol. 2, p. 86-87.

49. ACA C reg. 50, f. 120r: "Sarracenos qui... de mandato regis p[un]jire debebat in tolendis hereditatibus..." (1281); ACV perg. 3105: "excepta Alcudia dicti castri prout est populata et data Cristianis cum pertinenciis et terminis eiusdem" (1276); Enric GUINOT (ed.), *Cartes de poblament...*, p. 352-355 (doc. 166), p. 364-367 (doc. 179), p. 368-369 (doc. 181), p. 371-376 (doc. 184), p. 376-378 (doc. 185), p. 378-379 (doc. 186), p. 380-383 (doc. 187), p. 383 (doc. 188), p. 386-388 (doc. 192), p. 389-390 (doc. 194), p. 392-393 (doc. 198), p. 393-394 (doc. 199), p. 395-396 (doc. 201), p. 397 (doc. 203), p. 399 (doc. 206), p. 400-403 (doc. 207), p. 404 (doc. 208), p. 404-406 (doc. 209), p. 409-411 (doc. 212).

Naturalment, no totes les expropiacions i moviments geogràfics implicaven l'abandonament del regne per part dels musulmans. Una gran part foren reassentats dins del mateix regne, generalment, en moreries a la vora d'algunes viles i en zones poc atractives per a la població cristiana. De fet, coneixem 28 cartes de poblament (o documents equiparables) concedides a musulmans entre abril de 1276 i març de 1282. No sols es tracta d'una quantitat superior a la de les cartes per a cristians del mateix període, sinó que en aquests sis anys es concentra el 40 % de totes les cartes per a musulmans conservades (71) de les emeses durant el segle llarg que va de l'inici de la conquesta a les vespres de la pesta negra. En part, consistien en documents de perdó atorgats a certes aljames després de rendir-se, però sembla clar que també es formalitzen reubicacions poblacionals dels vençuts.⁵⁰ Un altre efecte de la guerra de 1276-1277, el de les conversions d'alguns grups a la moreria de València i altres llocs de l'Horta i la Ribera, podria haver-se produït per a evitar expulsions o expropiacions; en qualsevol cas, molts es batejaren per a recuperar béns que els foren presos durant els saquejos i sense els quals, potser, haurien de marxar.⁵¹

Expulsions locals en el segle XIV

L'exercici de l'expulsió compulsiva, directa, sembla haver-se suspès després de les limitades actuacions del rei Pere al finalitzar la revolta musulmana en 1277. No tenim, certament, cap notícia de projectes o intencions reials en aquest sentit. Més aviat el contrari: en 1293 Jaume II hagué d'escriure a les aljames del sud del Xúquer per desmentir remors d'expulsió o bateig forçós.⁵² No obstant això, la possibilitat de foragitaments a escala local era reconeguda de tant en tant; per exemple, quan es va discutir el problema del pagament de delme per part dels musulmans de Xiva en 1314, es va considerar l'eventualitat d'una substitució per pobladors cristians.⁵³ Fou, aparentment, l'Església qui més tractà d'exercir el dret d'expulsió als seus dominis durant la primera meitat del segle XIV, encara que no de manera general.

El primer episodi el protagonitzà el bisbat de València en 1321, quan sol·licità el permís de Jaume II per a *expellere* els sarraïns de les seues senyories al regne —Garx i Xulilla— i poder, així, poblar-les de cristians. L'autorització era necessària perquè quan

50. Enric GUINOT (ed.), *Cartes de poblament...*, p. 350-351 (doc. 164), p. 351-352 (doc. 165), p. 355-356 (doc. 167), p. 356 (doc. 168), p. 356-357 (doc. 169), p. 357-358 (doc. 170), p. 358 (doc. 171), p. 358-359 (doc. 172), p. 359-360 (doc. 173), p. 360 (doc. 174), p. 360-361 (doc. 175), p. 361-362 (doc. 176), p. 362-363 (doc. 177), p. 363-364 (doc. 178), p. 367-368 (doc. 180), p. 369-370 (doc. 182), p. 370-371 (doc. 183), p. 384 (doc. 189), p. 384-385 (doc. 190), p. 386 (doc. 191), p. 388-389 (doc. 193), p. 390 (doc. 195), p. 390-391 (doc. 196), p. 391-392 (doc. 197), p. 394 (doc. 200), p. 396 (doc. 202), p. 397-398 (doc. 204), p. 406-408 (doc. 210).

51. Sobre aquesta qüestió, Josep TORRÓ, *El naixement...*, p. 79-84.

52. Maria Teresa FERRER MALLOL, *Els sarraïns de la corona catalano-aragonesa en el segle XIV. Segregació i discriminació*, CSIC, Barcelona, 1987, p. 214 (doc. 2): “fem-vos saber que no-us cal tembre ne duptar d'aquestes coses, que no fo ne és entenció nostra gitar-vos del dit regne ne vos destrényer a fer batejar-vos..., ans volem que romangats e estiats el dit regne, en aquella manera que vós e-ls vostres predecessors sotç senyoria nostra e dels nostres antecessors hi sots estats e romases...”.

53. ACV pergs. 3109 i 1665: “Si vero dictum castrum sive locum de Xiva a Christianis contingere populari...”

Jaume I donà aquests llocs a l'Església valentina, en 1274, va incloure la condició que hi romangueren els seus habitants (sens dubte per a no vulnerar els pactes reials amb les aljames). El permís es concedí, però la Seu no va donar mostres de tenir cap pressa. De moment, la seua actuació es limità a establir quinze famílies cristianes a una part del terme de Xulilla anomenada el Villar de Benaduf (actualment “de l'Arquebisbe”), potser a costa d'expropiar terres de musulmans.⁵⁴ En 1332 el bisbe hagué de repetir la sol·licitud al nou monarca Alfons IV. Aquesta vegada, però, no s'estigué de formular una doble justificació per a la seua demanda: d'una banda, les intencions malvades que covaven en els esperits dels sarraïns i que sols esperaven l'ocasió de mostrar-se; de l'altra, l'oportunitat de celebrar el culte diví i lloar el nom de Jesucrist on encara es lloava el del pèrfid Mahomet.⁵⁵ Tanmateix, l'expulsió dels habitants de Xulilla hauria d'esperar quasi una dècada, fins que hi arribà un centenar de colons per a procedir a la substitució; la dels musulmans de Garx, el lloc més remot i muntanyenc, simplement no es produiria.⁵⁶

Idèntiques a les que el bisbe de València havia fet servir una setmana abans foren les justificacions utilitzades per l'abat de Poblet quan sol·licità al rei, en gener de 1332, que invalidés el “privilegi” que permetia als sarraïns de la seua senyoria de Quart, a l'Horta de la ciutat, romandre al lloc i no ser foragitats. Es tractava, també en aquest cas, de renovar un permís d'expulsió concedit anteriorment, que Poblet havia demanat a Jaume II uns mesos després que ho fes la Seu, cosa que deixa veure certa coherència de les institucions eclesiàstiques en aquesta matèria, fruit potser de l'acatament a les mateixes admonicions papals. L'expulsió es consumà a finals de 1334 amb una carta de poblament per als colons cristians. Convé tenir present en aquest cas que la decisió de l'abat de Poblet podria haver estat una revenja per l'atreviment de l'aljama de Quart, que havia gosat d'enfrontar-se-li judicialment i havia obtingut, dos anys abans, una sentència arbitral relativament favorable que desautoritzava abusos del majoral de l'abat, permetia la mobilitat dels vassalls amb certes condicions i els alliberava d'algunes *sofres* (presta-

54. Manuel V. FEBRER (ed.), *Cartas pueblas de las morerías valencianas y documentación complementaria, I. 1234-1372*, Anubar, Saragossa, 1991, p. 220-221 (doc. 146): “possitis Sarracenis in dictis castris seu eius terminus habitantes expellere inde seu etiam amovere, et ipsorum castrorum terminos de Christianos populare”; Enric GUINOT (ed.), *Cartes de poblament...*, p. 325-326 (doc. 148) (1324).

55. ACV perg. 2404 = 8171: “attenta ipsorum Sarracenorum nequitia quam licet occultam gerant in animo, ipsam cum nequiter in apertum vel in actum producere captata temporis opportunitate valerent, vehementur optetis ut ad laudem altissimi et ut in locis eisdem ubi perfidi Mahometi consueverunt laudes extolli cultus celebretur divinus et nomine domini nostri Ihesu Christi iugiter tollandetur castra et loca ipsa populentur tamen modo Christianis.” El terme *nequitia* significa pròpiament ‘peresa’ o ‘indolència’, però en aquest context és evident que l’escrivà el relaciona amb *nequiter* (‘de mala manera’, ‘indignament’).

56. Enric GUINOT (ed.), *Cartes de poblament...*, p. 525-528 (doc. 268) (1341). S’hi repeteixen els arguments justificatius ja expressats en altres ocasions: “considerantes locum nostrum de Xulella, nunch populatum existere perfidius Sarracenis, in quo loco Dei servitia cessant fieri, et quod est peius, invocatur nomen perfidi Mahometi, propterea tanquam fidei ertodoxe zelatores cupientes divinum cultum in quibus possimus celebratione nostris temporibus ampliare, et malas plantas, tribules atque spinas, ab ipso loco ratitus extripare, proposuerimus omnino dictam gentem prophanam quem nomen Dei non invocant ab ipso loco de Xulella protinus expellere, ipsumque locum populare fidelibus et catholicis Christianis...”

cions de treball) a canvi de pagaments en diners.⁵⁷ La gent de l'aljama de Quart havia adquirit, així, una experiència legal valuosa que no dubtà a fer servir per pledejar de nou contra Poblet, no per l'expulsió en si, sinó per l'expropiació dels seus béns immobles sense haver rebut cap compensació pecuniària, de manera que Pere IV hi va haver de posar la causa en mans de jutges. En 1346, per acabar amb un plet que, segons deia, causava perjudicis al monestir en uns moments en què la "extirpació de la brutícia" havia afectat molt negativament les rendes i els drets que tenia a Quart, l'abat pregà al monarca que autoritzés el retorn de sarraïns expulsats i que se'ls concediren terres encara no assignades als cristians. El rei acceptà i anul·là els plets, però tot sembla indicar que la mesura no produí un establiment significatiu ni durador de musulmans al lloc: l'única cosa que pretendrien seria vendre les terres.⁵⁸

Tot i l'exemple dissuasiu de la reacció dels musulmans de Quart, ben poc després, en 1347, l'orde de Calatrava emulava els passos dels seus predecessors eclesiàstics demanant permís per a expulsar els sarraïns dels llocs de Bétera i Bofilla, "per a que la sordidíssima secta de Mahomet hi siga totalment desarrelada". Pere IV atorgà al mestre calatrau el dret d'expel·lir-los, però deixà clar que no els faria fora del regne, de manera que l'expulsió esdevenia una reubicació o migració interior forçada. Aquesta potestat no fou exercida directament i Bétera continuà habitada per musulmans, però Bofilla, molt afectada per la guerra de la Unió el mateix any i per l'embat de la pesta el següent, quedà completament despoblada abans de 1358.⁵⁹

Els intents d'expulsió local duts a terme per diverses institucions eclesiàstiques —el bisbat, l'abadia de Poblet, un orde militar— entre 1321 i 1347 ofereixen, com ja he dit, connexions cronològiques i justificatives que poden relacionar-se amb la voluntat d'exhibir obediència als preceptes pontificis de foragitament dels infidels. Tanmateix la posada en pràctica d'aquest principi ideològic es va dur a terme des del sentit pràctic i amb una notable prudència. La possibilitat d'expulsió es va plantejar en uns moments d'auge demogràfic i efervescència colonitzadora al territori valencià, és a dir, quan es

57. Manuel V. FEBRER (ed.), *Cartas pueblas...*, p. 233-240 (doc. 153) (1330) i p. 264-265 (doc. 162) (1332); Enric GUINOT (ed.), *Cartes de poblament...*, p. 506-510 (doc. 263) (1334): "cobegants crèxer et augmentar la feu cathòlica gitans del loch nostre de Quart los infels sarrahins et contraris de la fe... establím e donam a població de cathòlics christians...".

58. Maria Teresa FERRER MALLOL, *La frontera...*, p. 8-9, p. 291-293 (doc. 71): "extirpata ipsorum Sarracenorum sputacia... vos attento solum Dei servicio eiusque venerationis augmento, que bonis temporalibus petulistis, quamvis ex ipsorum Sarracenorum expulsionione redditus et iura vestra eiusdem loci non modicam suspicerent... intencio non fuit quod dictis Sarracenis expulsis de bonis ipsorum sedentibus et per vos Christianis concessis aliqua fieret satisfaccio vel emenda,... predictis tamen Sarracenis petentibus extimacionem et restitutionem terrarum et possessionum, quos eis racione predicta subtracte et ablate fuerunt, assignavimus iudices..."

59. Maria Teresa FERRER MALLOL, *La frontera...*, p. 299 (doc. 75): "cum Sarracenos suos locorum de Betera et de Boffillya... expeliere intendat a locis ipsis, ut ab eisdem secta sordidissima Mahometi totaliter evellatur et nomine Altissimi ad eius laudem in locis predictis Christiani valeant proclamare et per eosdem Christianos populari... Ideo... conferimus potestatem quod supradictos Sarracenos... possitis expeliere a locis ipsis... quod eos ab ipso regno eiecere non valeremus..."; Pedro LÓPEZ ELUM, *La alquería islámica en Valencia. Estudio arqueológico de Bofilla, siglos XI a XIV*, ed. de l'autor, València, 1994, p. 68-72.

comptava amb un potencial de pobladors cristians per a substituir els expel·lits.⁶⁰ I si les perspectives d'atracció de colons no acabaven de quallar, s'optava per mantenir els musulmans, i fins i tot recuperar-los, com passaria amb els camperols de Garx que fugiren durant la guerra amb Castella, cap al 1365.⁶¹

Però no sols els eclesiàstics consideraren en aquesta època que es tractava d'un temps propici per a substituir les poblacions de vassalls. Alguns nobles també temptejaren la possibilitat. En principi, això entrava en contradicció amb els avantatges, ja assenyalats, que obtenien de la dominació sobre camperols musulmans, però caldria introduir factors de caire polític i circumstàncies locals per a contextualitzar adequadament aquestes decisions, facilitades sens dubte per la disponibilitat de pobladors cristians famolencs de terra, disposats a assumir rendes senyorials pròximes a les suportades pels musulmans. En 1305, quan Joan Ximénez de Urrea fundà la Pobra de l'Alcora d'Alcalatén donant-la a poblar a 110 famílies cristianes, retingué deu porcions per si l'alamí i alguns altres musulmans dels que abans hi habitaven volien romandre al lloc; en cas contrari, es distribuïren a una desena addicional de colons. El que mostra aquest cas és que la formació de viles s'acompanyava d'una expropiació dels habitants preexistents que els forçava a emigrar, encara que es brindés l'oportunitat de mantenir un grup minoritari al qual se li reassignaria una petita part de les heretats d'acord amb les pautes i necessitats de la nova fundació.⁶² La resta o la totalitat dels musulmans, si no s'avenien a les noves condicions, havien de marxar. Així, l'any 1347 Pere IV rebé una queixa genèrica dels "sarraïns del regne de València" devers els nobles, barons, cavallers i tots aquells que eren senyors de llocs de musulmans perquè alguns d'ells els expulsaven, deien, "contra justícia", vulnerant els seus drets i sense cap motiu raonable. Actuaven, segons afirmació dels acusadors, *motu proprio* però induïts malignament per alguns dels mateixos senyors. El monarca atengué la demanda, tot assumint com a obligació pròpia la defensa de tots els seus súbdits, per la qual cosa requerí als senyors que no expel·liren els sarraïns. No es tractava, tanmateix, d'una prohibició rígida: podrien expulsar-los si aportaven una causa legítima i justa.⁶³

60. Vegeu Agustín RUBIO VELA, "Vicisitudes demográficas y área cultivada en la Baja Edad Media. Consideraciones sobre el caso valenciano", *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 11-12 (Barcelona, 1990-91), p. 259-297.

61. Maria Teresa FERRER MALLOL, *La frontera...*, p. 8.

62. Enric GUINOT (ed.), *Cartes de poblament...*, p. 452-453 (doc. 241): "retengo diez quinyones ultra los ciento y diez, para el alamí y para aquellos que querrán fincar con él. Empero do et atorgo a vos e a los vuestros que si los dichos alamí e moros se partirán e aleixarán los dichos quinyones, que vos los ayades..."

63. Maria Teresa FERRER MALLOL, *La frontera...*, p. 298 (doc. 74): "pro parte Sarracenorum dicti regni Valencie est nobis expositum quod nonnulli vestrum, motu proprio et ad dolosam et iniquam induccionem et suggestionem aliquorum accusatorum et emulorum suorum, ipsi Sarracenis, infringentis privilegia eis indulta... a locis quorum habitatores existunt expellitis contra iusticiam et causa aliqua racionabili non preheunte. Cumque nos universos subditos... teneamur regere et defendere... requiremus et monemus quatenus ipsos Sarracenos aut eorum aliquem a locis vestris nullatenus, nisi causa legitima et iusta fuerit, expellatis nec expelli per aliqui permittatis..." Cal reconèixer que no es diu expressament que l'objectiu de les expulsions siga poblar els llocs de cristians; podria tractar-se d'intents de canviar dràsticament les condicions de tinença de la terra instal·lant-hi altres musulmans (o els mateixos, retornats).

No havia passat un any quan les mortaldats de la pesta capgiraren l'escenari. Després de 1348 ni el rei ni els senyors de musulmans tindrien el foragitament entre els seus plans. Les expulsions que hi hagué després es legitimaren, precisament, per la pretesa traïció d'algunes aljames que, durant la guerra amb Castella (1356-1365), es rendiren o col·laboraren d'alguna manera amb els enemics del rei d'Aragó (un fet comprensible en la mesura en què l'alternativa era la captivitat). En realitat, més que expulsions pròpiament dites es tractà d'expropiacions dels llocs abandonats a causa de la fugida o captivitat dels seus habitants durant o després de la guerra, encara que s'acompanyaren de les tòpiques justificacions de substituir per lloances al Déu cristià les invocacions a aquell “malvat e reprovat Mahomat”. Les cartes emeses per a poblar amb cristians aquests indrets, entre 1366 i 1379, es concentren a les comarques de l'Alt Palància i Serrans. En el cas de la Valldigna, la confiscació “per rebel·lió i inobediència” s'aprofità per a modificar —sense gaire èxit al capdavant— les condicions de possessió de la terra dels musulmans locals.⁶⁴

2. Reassentaments

En 1258 o poc abans l'orde de l'Hospital va traslladar camperols musulmans de la seua comanda de Silla per a poblar el lloc de l'Aldea, part de la castellania d'Amposta, el centre dels dominis hospitalers a la Corona d'Aragó. Val a dir que la comarca del Baix Ebre, on se situaven tots dos llocs, era una de les poques àrees on restaven grups musulmans a Catalunya.⁶⁵ La peculiaritat del cas és que es tractava d'una expulsió “administrada”, que tenia com a destinació un territori situat fora del regne, però en terra cristiana del mateix monarca i pertanyent a la mateixa senyoria, de manera que no es perdia la força de treball desplaçada. Les reubicacions dirigides, efectuades en bloc d'un lloc a un altre, semblen haver estat habituals en les dècades que seguiren a la conquesta i, després de les rigoroses expulsions a l'exterior, degueren constituir un dels mitjans més eficaços d'alliberament d'espai per a la colonització. Tanmateix, els desplaçaments a localitzacions situades més enllà dels límits del regne foren força excepcionals. A banda del cas de l'Aldea —lloc ben proper, per cert, a la frontera valenciana—, a penes en podem esmentar un parell més, com ara la llicència que, en 1278, atorgà el rei a Ponç de Palol per a extraure sis famílies sarraïnes del regne i portar-les a poblar a Eivissa, tot advertint-li que no podien anar-hi en qualitat de captius ni ser venuts; una prevenció més que justificada si tenim en compte que s'hi venien captius sovint i

64. Enric GUINOT (ed.), *Cartes de poblament...*, p. 552-555 (doc. 278), p. 566-570 (doc. 281), p. 570-571 (doc. 282), p. 571-576 (doc. 283), p. 576-580 (doc. 284), p. 580-581 (doc. 285), p. 582-586 (doc. 288), p. 586-593 (doc. 289), p. 605-608 (doc. 292), p. 609-613 (doc. 294). Sobre aquesta qüestió, vegeu: John BOSWELL, *The Royal Treasure. Muslim Communities under the Crown of Aragon in the Fourteenth Century*, Yale University Press, New Haven, 1977, p. 385-400.

65. ACA C reg. 9, f. 23rv: “Quiquidem Sarraceni fuerunt adducti de Çilla cum voluntate nostra et populati per magistrum et fratres Hospitalis in loco predicto”. Sobre aquest fet, Robert I. BURNS, “Immigrants from Islam...”, p. 18; i sobretot, Pierre GUICHARD, “Le problème de la *sofra* dans le royaume de Valence au XIIIe siècle”, *Awraq*, 2 (Madrid, 1979), p. 66-67. L'Aldea ja estava poblada de musulmans abans de l'arribada de les famílies de Silla: Brian A. CATLOS, *The Victors...*, p. 96.

que la població musulmana de l'illa estava formada exclusivament per gent d'aquesta condició.⁶⁶ Un altre cas podria ser el de les set famílies, almenys una d'elles originària de Bocairent, establertes per Pere III en 1281 a una heretat reial anomenada “Río de Miano”, presumiblement Mianos, junt al riu Aragó. Cal fer notar, però, que els desplaçats són captius —sens dubte de la guerra de 1276-1277— que s'acaben de redimir.⁶⁷

Tret de molt poques excepcions, com les que acabem de veure, els reassentaments tingueren lloc dintre del regne de València. Foren l'eina decisiva que, durant la segona meitat del segle XIII, permeté fixar la característica distribució de les poblacions cristiana i musulmana que perduraria, en l'essencial, fins a l'expulsió definitiva del 1609. Les operacions millor conegudes són les que es realitzaren arran de la guerra de 1276-1277. Un bon exemple és el de l'arribada de musulmans d'Ibi i altres llocs a Dénia en 1278, no sabem si al terme rural o a una moreria urbana, encara que la segona opció és més probable, atesa l'escassetat de pobladors i mà d'obra que patí aquesta vila durant les dècades posteriors a la conquesta, així com les mesures d'assegurament atorgades als sarraïns que s'establiren *apud Deniam*. Més detallada és la informació relativa a l'ofertament que el rei Pere dirigí en 1279 als musulmans de la frontera de Castalla i Biar, termes on llavors s'incrementava la presència de colons cristians, per a instal·lar-se a la nova pobla de Vila-real, on se'ls prometien cases i heretats vacants. L'any següent, en efecte, es constituïa un raval per als musulmans que hi anaren a residir, afavorits amb exempcions fiscals durant dos exercicis; fins i tot, en 1283 el batle local rebia instruccions per a construir cases amb corral·ls tancats de tàpies que hauria d'assignar a cada sarraï que hi anés a poblar. Però l'intent fracassà i en 1286 Alfons III hagué d'ordenar que tots els sarraïns que havien estat a la moreria de Vila-real devien saldar el deute adquirit amb l'anterior monarca.⁶⁸ Una vegada consolidada la repartició territorial de cristians i musulmans a finals del segle XIII, les reubicacions es feren més infreqüents. Excepcionals en aquest sentit hem de considerar els trasllats de musulmans vassalls de Pedro de Xèrica, en gener de 1337, com a càstig per la rebel·lió d'aquest noble quan Pere IV fou entronitzat. Els desplaçaments afavoriren barons veïns, com ara Gonçalvo Díez d'Arenós a qui se li assignaren deu famílies que havien de domiciliar-se a les seues terres, sota amenaça de captivitat si gosaven tornar als dominis del seu antic se-

66. ACA C reg. 40, f. 80r: “quod predicti Sarraceni ducentur et populabuntur in Eviça et non vendentur nec distrahendur...” Per a entendre el context, Antoni FERRER ABÁRZUA, *Captius i senyors de captius a Eivissa. Una contribució al debat sobre l'esclavitud medieval (segles XIII-XVI)*, Publicacions de la Universitat de València, València, 2015, p. 128-136.

67. ACA C reg. 49, f. 116r. En un altre lloc he identificat de manera incorrecta el lloc d'assentament partint de la lectura “Río de Miarío”: Josep TORRÓ, “‘De bona guerra’. El ambiguo estatuto del cautivo musulmán en los países de la Corona de Aragón (siglos XII-XIII)”, *El cuerpo derrotado. Cómo trataban musulmanes y cristianos a los enemigos vencidos (Península Ibérica, siglos VIII-XIII)*, Maribel FIERRO, Francisco GARCÍA FITZ (eds.), Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, 2008, p. 451.

68. Enric GUINOT (ed.), *Cartes de poblament...*, p. 370-371 (doc. 183), p. 384 (doc. 189) (Dénia), p. 388-389 (doc. 193), p. 397-398 (doc. 204) (Vila-real); ACA C reg. 42, f. 222r (1280), reg. 52, f. 19v (1282), i reg. 67, f. 80v (1286). Publicà diversos documents Ramon FERRER, “Una fundación de Jaime I: Villarreal”, *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, 10 (Saragossa, 1975), p. 436-437.

nyor. Pocs dies després 67 sarraïns de Navarrés i Quesa, llocs d'una parenta del rebel, s'instal·laven a Tous, senyoria de Pere Zapata.⁶⁹

En els casos que acabem de veure comptem amb referències més o menys precises sobre l'origen i la destinació dels desplaçaments, però això no és el més habitual. La dificultat de reconstruir la dinàmica de les reubicacions rau en el caràcter fragmentari de la informació, que ens aporta evidències sobre el buidament de llocs habitats per musulmans sense indicar els llocs receptors, o bé sobre la promoció i formació de nous assentaments amb musulmans la procedència dels quals ignorem. Entre els primers, podem esmentar la donació a cristians de cases anteriorment posseïdes per sarraïns al raval de Morvedre en 1278; o els cristians de Guadalest que, per la mateixa data, llauren “heretats abandonades pels sarraïns”.⁷⁰ La falta d'indicacions sobre el lloc o llocs de destinació pot explicar-se sovint pel fet que els desplaçats havien estat captivats i dispersats en vendre'ls, com havia succeït a Castalla durant la guerra de Múrcia (1264-1266). Sabem que molts musulmans de Beniopa foren venuts també per la resistència que oferiren durant la insurrecció de 1276, i això permetria entendre que en 1279 es dividiren les heretats d'aquesta gran alqueria entre els sarraïns locals i els que hi anaren *ad populandum*.⁷¹ En altres casos és possible que els reassentaments no es feren en bloc i que els evacuats gaudiren de cert marge d'elecció a l'hora d'escollir el lloc on establir-se. Resulta ben interessant en aquest respecte un document de 1280 amb el qual Pere III permet que els musulmans de la senyoria episcopal de Garx que havien abandonat el lloc durant la passada guerra (o potser s'havien redimit de la captivitat) puguin tornar a viure-hi, juntament amb correligionaris d'altres procedències, exceptuant però de manera expressa aquells que, a la vall de Pego —on anava a fundar-se una vila cristiana—, li prometeren que anirien a poblar on el monarca volgués: s'entén que a dominis reials i no del bisbe (o altres senyors). De manera semblant, el mateix any el rei permetia que alguns musulmans anaren a poblar la petita senyoria que l'orde de Santiago tenia a Orxeta, excloent però “aquells sarraïns que es feren posar per escrit i prometeren que vindrien a poblar i habitar a llocs nostres”, possiblement a canvi del perdó reial.⁷²

És evident, doncs, que els musulmans que es veien obligats a abandonar un lloc normalment havien d'encaminar les seues passes cap a una (o més d'una) destinació imposada, i quan no era així les opcions se circumscrivien més aviat als indrets on es promovia la formació d'una aljama nova o reconstituïda, com ara la de Xàtiva en 1252.⁷³ Tenim força testimonis de la cerca i l'arribada a certs llocs de pobladors musulmans que

69. Maria Teresa FERRER MALLOL, *Els sarraïns...*, p. 245 (doc. 37) i p. 245-246 (doc. 38).

70. ACA C reg. 40, f. 86v (Morvedre); reg. 41, f. 23r: “quod non faciant impedimentum Christianis ibidem habitantibus super excolendis hereditatibus dimisis de Sarracenis...” (Guadalest).

71. Josep TORRÓ, *El naixement...*, p. 91. Sobre Beniopa, Manuel V. FEBRER (ed.), *Cartas pueblas...*, p. 133 (doc. 75); Josep TORRÓ, “De bona guerra’...” , p. 466.

72. Enric GUINOT (ed.), *Cartes de poblament...*, p. 396 (doc. 202): “et si alii Sarraceni, preter eos qui nobis promiserunt in valle de Pego quod venerint ad populandum ubi nos vellemus, possint si voluerint venire ad populandum ad castrum predictum de Gargio...”; ACA C reg. 48, f. 43v: “illis Sarracenis qui se scribi fecerunt et promisserunt quod venirent ad populandum et habitandum in locis nostris...”

73. Josep TORRÓ, *El naixement...*, p. 93.

no se sap d'on venen. En juny de 1258, a la finalització de la guerra d'al-Azraq, Jaume I concedí a Ximén Pérez de Foces un espai de terra (*plateam*) a Beneixama perquè el poblés amb els sarraïns que volgués; no es diu si quedaven musulmans d'abans de la guerra (i l'expulsió de 1248) en aquesta alqueria, però s'esmenten cases *que fuerunt* dels anteriors pobladors.⁷⁴ Ara bé, fou durant els anys immediatament posteriors a la fi de la revolta de 1276-1277 quan els transvasaments de població musulmana es mostraren particularment actius. En certa mesura s'intentà dirigir-los cap a ravals o moreries adjacents a les viles cristianes, sovint sense gaire èxit. La pròpia moreria de València s'hagué de reconstruir entre 1278 i 1280, en part almenys, amb sarraïns disposats a poblar-la a canvi d'una breu exempció fiscal el primer any, la qual perdrien si abandonaven el raval per anar-se'n a altres llocs. La mateixa franquícia s'oferí, en 1279, als que poblaren el raval de Dénia —una moreria nova que es tractava de formar en aquesta vila greument necessitada de braços—, sempre que es comprometeren a residir-hi contínuament durant, almenys, cinc anys. Sembla que es comptava amb la possibilitat d'atraure gent de les muntanyes dels voltants, molt malmeses al final de la guerra, ja que l'assegurament general que els atorgà el rei aquest mateix any s'estengué als que anaren a Dénia *ad habitandum*.⁷⁵ Altres exemples de moreries suburbanes promogudes durant aquests anys són la de Bocairent, on el monarca disposà l'assignació de solars i heretats als sarraïns que hi volgueren anar, o el raval d'Onda, on l'orde de l'Hospital esperava la vinguda de nous residents musulmans en 1282. Particularment significatiu, però, és el cas de Biar, un lloc del qual la població musulmana —fortament implicada en la revolta— havia estat expulsada després de la guerra i substituïda per cristians amb carta de poblament en 1280. No obstant això, l'any següent Pere III ordenava que es procedís a captar moros disposats a habitar en un raval de la vila amb els incentius habituals del salconduit i franquícia del primer any.⁷⁶

A banda de les moreries, es tractà de recuperar alqueries despoblades amb nous ocupants musulmans que tornaren a pagar rendes. En 1279, per exemple, Pere III autoritzà un ciutadà de Montpeller que posseïa Murla a acollir trenta famílies sarraïnes, i al batle reial d'Alzira per a establir a musulmans les terres de certes alqueries del terme (encara que també podia fer-ho a cristians).⁷⁷ Les migracions internes es canalitzaren, així mateix, cap a aljames antigues, ja existents abans de la conquesta, per tal de compensar les pèrdues de població —morts, captivitats, fugides— resultants de la guerra, o bé reubicar la població musulmana desplaçada pels assentaments cristians a terres de muntanya, on l'establiment de colons es considerava poc factible. Podem recordar els exemples d'Orxeta i Garx el 1280, abans esmentats, però n'hi ha més casos documentats

74. Robert I. BURNS (ed.), *Diplomatarium...*, vol. 2, p. 134-135 (doc. 157): "In quibus quidem platea et domibus populetis Sarracenos et Sarracenas, quotcumque et quoscumque velitis et cuiuscumque ipsi sint."

75. Manuel V. FEBRER (ed.), *Cartas pueblas...*, p. 126 (doc. 73) i p. 145 (doc. 92) (València); Enric GUINOT (ed.), *Cartes de poblament...*, p. 384 (doc. 189), p. 390-391 (doc. 196) (Dénia).

76. ACA C reg. 49, f. 103r (Bocairent, 1281); Enric GUINOT (ed.), *Cartes de poblament...*, p. 406-408 (doc. 210) (Onda), p. 392-393 (doc. 198) (Biar, 1280); Manuel V. FEBRER (ed.), *Cartas pueblas...*, p. 146 (doc. 94) (Biar, 1281).

77. Enric GUINOT (ed.), *Cartes de poblament...*, p. 390 (doc. 195) (Murla), p. 391-392 (doc. 197) (Alzira).

per les mateixes dates, com ara la protecció als sarraïns que anaren a poblar a la vall de Seta, la qual incloïa fins i tot una garantia de llibertat per a aquells que hagueren fugit de terra de cristians *ad partes extraneas Sarracenorum*; o les instruccions al batle reial per a atraure i instal·lar camperols musulmans a les valls d'Alfàndec de Marinyén, Alcalà, Gallinera i, en general, les aljames de les muntanyes meridionals del regne.⁷⁸

Si les expulsions de musulmans a l'exterior del regne es limitaven a buidar espai per als colons cristians, les interiors generaven problemes de maneig poblacional que s'havien de resoldre mitjançant la reubicació de la població desplaçada. Així, la implantació d'un centre colonitzador tenia, necessàriament, un impacte pertorbador que es propagava als espais veïns. L'assentament de cristians a Bocairent, formalitzat en 1256, fou possible gràcies a una evacuació de nadius sobre la qual no tenim informacions específiques —sols l'absència d'esments a musulmans en el terme—, però immediatament després trobem indicis inequívocs d'antics veïns de Bocairent residint a indrets propers, com ara Banyeres, Ibi o Biar, alguns d'ells convocats en qualitat de testimonis per ajudar a resoldre la delimitació de termes del seu lloc d'origen.⁷⁹ Si tenim en compte que entre la conquesta i mitjan segle XIV es constituïren prop de dues-centes viles i llocs de cristians al regne de València —quasi totes abans del 1300— podem fer-nos una idea de l'abast de la multiplicitat i de l'encavalcament dels impactes.⁸⁰ De fet, els llocs esmentats —i ja hem vist particularment el cas de Biar— es veurien afectats, més endavant, per l'arribada de pobladors cristians, que generà noves ones de desplaçament.

Podem afirmar, en conseqüència, que una part significativa de la població musulmana del regne de València es veié contínuament sotmesa a situacions d'instabilitat i desarrelament en la segona meitat del segle XIII i els inicis del XIV, amb una intensitat especial, però, durant els anys que seguiren a la guerra de 1276-1277. La disponibilitat d'una força de treball no sols marcada per la inferioritat d'estatus que es derivava de la seua condició d'infidels vençuts, sinó també desvinculada de comunitats permanents, en certa manera itinerant, fou considerada com una oportunitat per part de terratinents i senyors cristians desitjosos d'incrementar les seues rendes. Foren ells els qui obtingueren l'aprovació de Pere III per a captar camperols musulmans. Aprofitant les circumstàncies favorables de l'acceptació reial del *Privilegium Magnum* de 1283, nobles i ciutadans veieren reconegut el dret de “metre llauradors sarraïns a les seues heretats a per a treballar-les, durant un cert temps o a perpetuïtat”. Els musulmans recollits d'aquesta manera quedaven alliberats dels pagaments al monarca, però també de la tutela reial, de manera que el seu establiment tenia lloc sota condicions negociades de manera més o menys individualitzada, és a dir, desproveïdes dels drets col·lectius que se'ls reconeixia

78. Enric GUINOT (ed.), *Cartes de poblament...*, p. 386 (doc. 191) (Seta, 1279); ACA C reg. 65, f. 41v (Alfàndec, 1286) i 43r (Gallinera i Alcalà, 1286); Manuel V. FEBRER (ed.), *Cartas pueblas...*, p. 158 (doc. 105): “quod possitis loco nostri terras que sunt hereme in dictis montaneis dare et concedere populatoribus Sarracenis qui ipsas teneant et laborent...”

79. Josep TORRÓ, *El naixement...*, p. 92.

80. Vegeu Enric GUINOT i Javier MARTÍ, “Las villas nuevas medievales valencianas (siglos XIII-XIV)”, *Boletín Arkeolan*, 14 (Irún, 2006), p. 183-213.

a les cartes de poblament o de perdó.⁸¹ D'ara endavant les pressions i els incentius a favor dels canvis de domicili hauran de conviure amb restriccions paleses de moviment, subjectes al consentiment del senyor i al poder del deute. Aquesta tensió reflecteix, al capdavant, la competència entre els senyors per la captació d'uns camperols musulmans que amb facilitat poden ser desplaçats, retornats o, fins i tot, captivats: un maneig poblacional d'exercici impensable per a la població cristiana del regne.⁸²

3. Emigració exterior

Si Jaume I hagué d'acceptar la permanència pactada de musulmans al territori valencià a desgrat de les seues intencions, no es pot pensar que tant ell com els seus successors immediats tinguessen motius per a posar impediments a l'emigració musulmana fora del regne, sinó més aviat el contrari. De fet, podem trobar indicis d'una emigració induïda que coincideixen amb el final de períodes d'agitació, tant en acabar la guerra d'al-Azraq com la revolta de 1276-1277. Aquest sembla ser el cas de la llicència atorgada en maig de 1258 al genovès Ser Bartolino i a Jaume Tolsà, ciutadans de València, per a “extraure sarraïns”, tots els que ells volguessen, de les terres d'al-Azraq quan sols faltava un mes per a la seua rendició, ja que no s'especifica en cap moment que hagen sigut expel·lits i també s'inclouen sarraïns del regne de Castella en la concessió. Es tractaria, doncs, de gent que fugia per a evitar les devastacions i captivitats derivades de la campanya militar. Els dos patrons podrien embarcar-los a Dénia i portar-los *in Barberiam*, però a canvi haurien de pagar al batle reial dos besants per cada persona, a banda del dret de la taula de Dénia, càrregues que sens dubte s'afegirien al preu del passatge.⁸³ Dos besants, o vint dirhams quadrats de plata, era la taxa que ja havia previst el Costum de València —la primitiva redacció dels Furs realitzada entre 1238 i 1240— per al sarraí lliure que volgués eixir del regne. El que tenim ací, en qualsevol cas, és un testimoni primerenc de la seua aplicació, destinada a convertir-se en pràctica generalitzada mentre aquesta emigració es permeté, com també la contrapartida que la justificava: el guiatge i assegurement de les persones i béns dels sarraïns.⁸⁴

81. Lluís ALANYÀ (ed.), *Aureum opus regalium privilegiorum civitatis et regni Valentie*, València, 1515, f. 31v: “quod quolibet homo civitatis et regni possit mittere Sarracenos laboratores ad laborandum in hereditatibus suis, ad certum tempus vel in perpetuum... quod Sarraceni laboratores teneantur solvere domino hereditatis quicquid conventum fuerit inter eos...” Vegeu Josep TORRÓ, “Vivir como cristianos...”, p. 25.

82. Sobre les eines de limitació de mobilitat a disposició del senyor (control d'heretats i transmissions, prohibició de sortides simultànies, coaccions informals, etc.): Josep TORRÓ, “Vivir como cristianos...”, p. 26-36.

83. Robert I. BURNS (ed.), *Diplomatarium...*, vol. 2, p. 96-97 (doc. 109).

84. Germà COLÓN, Arcadi GARCIA (eds.), *Furs de València*, Editorial Barcino, Barcelona, 1980-2007, vol. 8, p. 157 (fur IX.34.18): “Saracenus alfore qui exeat de regno, II bezantes”. No es correspon del tot aquesta llista d'aranzels amb la del text de la lleuda de València de 1243, on no s'esmenta el sarraí que vol emigrar, però sí el transeünt (per mar o per terra), que paga un besant: Miguel GUAL CAMARENA, *Vocabulario del comercio medieval. Colección de aranceles aduaneros de la Corona de Aragón, siglos XIII-XIV*, El Albir, Barcelona, 1976, p. 73. Als aranzels de de Dénia de 1244, de sarraïns sols s'esmenten els captius, i n'estan exempts (ARV, Batlia General, 1206, f. 176r), però la vila rebé el Costum de València en 1245: Enric GUINOT (ed.), *Cartes de poblament...*, p. 188-189 (doc. 63).

Una situació pareguda sembla donar-se a les darreries de 1276, quan Pere III tramet instruccions als seus oficials de no posar impediments si alguns sarraïns de Montesa —lloc que encara no estava obertament implicat en la rebel·lió— o d'altres indrets del regne volien embarcar-se per anar-se'n a països musulmans, pagant, això sí, els drets acostumats.⁸⁵ L'abonament de taxes d'emigració ha esdevingut consuetudinari, i això posa de manifest l'existència d'una migració contínua, encara que segurament poc nombrosa, durant el període entre les dues guerres. Tanmateix, la liquidació de la revolta revifa l'impuls migratori, fins al punt que els pactes de rendició reconeixen la possibilitat de marxar i embarcar-se als que així ho desitgen. En juliol de 1279 el rei escriu a tots els senyors del regne recordant-los que, d'acord amb els pactes i condicions sota les quals romanien els sarraïns, s'havia de permetre embarcar a aquells que ho volguessen. Posava com a model a seguir el cas de la rendició de Xelva, als habitants de la qual Pere III havia reconegut la possibilitat de marxar per mar *ad partes Sarracenorum*, sempre que cada un d'ells pagués els drets reials d'emigració i saldés els deutes amb el senyor del lloc.⁸⁶

Aquesta darrera és una novetat important, ja que per primera vegada s'introdueix explícitament el deute del vassall com a factor limitador de la migració. I no sols això, sinó que també hi podem advertir la seua utilització discrecional per part del senyor que pretén d'impedir-la. El mateix any 1279 Pere III s'ha assabentat que diversos sarraïns de Xelva volen anar-se'n i l'infant Jaume els ho impedeix, tot i que ells asseguren que no li deuen res. Llavors el monarca li prega que els deixi marxar, o bé que li trameta un procurador a València per tal de mostrar si realment tenen deutes pendents. En la lletra al seu fill i senyor de Xelva, el rei se sent obligat a justificar el requeriment: ho fa perquè els sarraïns no puguin dir que vulnera els pactes.⁸⁷

En certa manera, podem dir que després de les expulsions i dels reassentaments que segueixen a la guerra de 1276-1277 es tanca una època. Si abans l'emigració musulmana, encara que sotmesa a pagament de taxes i supervisió reial, era induïda o, almenys, no entrebancada, a partir de 1279-1280 comencen a fer-se palesos impediments i restriccions que tracten de mantenir sota un cert control la minva de nadius. A l'aparició del deute com a mecanisme de limitació cal afegir la necessitat d'unes autoritzacions reials que no sols cerquen garantir el pagament de les taxes d'emigració, sinó també restringir el seu volum. Un episodi particularment interessant és el del passatge de sarraïns gestionat per Roger de Llòria en 1279, immediatament posterior a les expulsions de la gent dels caïds Ibrāhīm i Muḥammad b. Abī Ishāq, encara que dirigit en certa mesura a musulmans de l'antiga zona rebel on ells havien actuat. El noble es comprometia a

85. ACA C reg. 38, f. 72v: "si aliqui Sarraceni de Muntesia vel aliorum locorum regni Valencie voluerint per mare transfretare ad quascumque partes Sarracenorum, possint illud facere salve et secure cum omnibus rebus suis, ipsis tamen solventibus iura que nobis dare teneantur et consueverunt..."

86. ACA C reg. 41, f. 106rv: "cum secundum pacta et condiciones sub quibus Sarraceni remanserunt in regno Valencie, posint omnes ex ipsis Sarracenis qui transfretare voluerint..."

87. ACA C reg. 41, f. 106r: "Hoc enim nos fieri volumus nondum Sarraceni conqueri possint quod propter occasiones aliquas pacta nostra fragantur eisdem..."

pagar al rei 20.000 sous a canvi del permís per a embarcar en la nau del barcelonès Ser Francesc els sarraïns del regne de València que ho volguessen (*spontanea voluntate*), una vegada pagats els drets reials, els de la taula de València i els deutes que tingueren amb els senyors locals o altres persones, però havia de ser sols en aquesta nau i en un únic viatge. El procés s'allargà mesos durant els quals Pere III hagué de recordar que l'embarcament sols podia efectuar-se a la nau de Ser Francesc, que salparia de Dénia en novembre i en direcció a Tremissèn, Bugia o Tunis. En qualsevol cas, el rei es reservava la possibilitat d'autoritzar altres passatges, sempre que la seua cort hi veiés una "causa justa".⁸⁸

Més significativa encara és la primera prohibició coneguda, en 1280, quan Pere III ordena al lloctinent de procurador del regne que no permeta als musulmans abandonar el regne ni embarcar-se *ad partes Sarracenorum*, no obstant unes autoritzacions que havia emès la reina. Fins i tot arriba a vetar l'intent de Bernat Bolet per a portar a Berbèria alguns sarraïns del regne, tot ordenant al batle de València la restitució dels 200 sous que li havia lliurat pel dret d'extracció, deixant a l'albir de *bonos homines* la resolució de les qüestions relatives al pagament del passatge. També podria ser simptomàtic que en 1291 el rei de Castella prometa a Jaume II que li farà retornar qualsevol moro o jueu que trobe a les seues terres i que li siga reclamat.⁸⁹ És evident, doncs, que s'ha produït un canvi en la política reial respecte a l'emigració exterior dels musulmans, que comença a estretir els controls i a dictar prohibicions eventuais per tal de reduir-ne els efectes. El canvi és coherent amb la incipient competició dels senyors per la captació de camperols musulmans i sembla posar de manifest la percepció de l'assoliment d'una *ratio* entre els dos cossos poblacionals —natis i colons— suficientment equilibrada com per a allunyar el perill insurreccional. És important remarcar que l'emigració no s'aturà per això, però començà a dosificar-se sota l'estricta vigilància de la monarquia i

88. ACA C reg. 41, f. 53r: [a Roger de Llòria] "quod vos pro unico passagio Sarracenorum transfretare volentium daretis nobis viginti milia solidorum. Nos autem acquiescentes propterea petitionibus et promissionibus vestris quamquam inhiheramus procuratori nostro terrarum Valencie quod nullos Sarracenos transfretare permitere volumus et liberaliter consentimus quod in navi de Ser Francisco, habitatoris Barchinone, transfretent illi Sarraceni qui in hoc primo passagio quod dicta navis fecerit voluerint transfretare...; [al procurador del regne] quod in navi de Ser Francesco... omnes Sarracenos transfretare volentes permittatis in hoc primo passagio tamen et non in navi alia transfretare preter illos qui ex aliqua iusta causa curie nostre vel nostris fidelibus tenerentur. Illi vero qui transfretare voluerint solvant officialibus nostris iura solita que solvere teneantur ratione pedagii sive lezde...; f. 71v: [al procurador del regne] quod non permiteret Sarracenos, tam alcaidi Mahometi quam alios de terra sua \volentes transfretare/ transfretare ad partes Sarracenorum nisi in navi de Ser Francisci et non in alio... et istud debet facere preconizari publice per totum regnum Valentie...; reg. 42, f. 161r: [als senyors i als oficials reials] Noveritis quod nos promittimus licenciam concedere quibuslibet Sarraceni regni nostri Valencie volentibus transfretare spontanea voluntate Tuniciam, Bugiam vel Tremizen in navi dilecti scutiferi nostri Rogerii de Loria ut soluto iure nostro et tabule Valencie et etiam iuribus et debitis que dare teneantur dominis locorum in quibus habitant vel aliis personis, possint idem Sarracenos absque impedimento aliquo transfretare. Quare vobis mandamus quatenus nullus vestrum eosdem Sarracenos transire volentes ad terras Sarracenorum predictas preterea molestare vel impedire presumant et ut secura et salvi ad navem predictam venire possint..."

89. ACA C reg. 48, f. 121v: "quod non permitat exire de regno Valencia nec transfretare ad alias partes Sarracenorum, non obstante aliquas litteras vel cartas in contrarium per regine factas..."; f. 147v. ACA C Pergamins, Jaume II, núm. 69: "que si algun judfo o moro viniere del vuestro sennorfo al nuestro, que seamos tenudo de vos lo enviar con todo lo suyo quando nos lo fiziésedes saber, fallándolos en nuestros reynos e en nuestro sennorfo..."

el pes dels drets d'eixida.⁹⁰ L'any 1308 l'emir Muḥammad III hagué d'escriure a Jaume II pregant-li que permetés a un habitant de la moreria de Xàtiva traslladar-se a Granada. El rei d'Aragó contestà que els moros de la seua terra eren lliures d'anar-se'n sempre que pagaren el dret, però que per tal d'honorar-lo faria en aquest cas una excepció.⁹¹ L'exemple permet intuir la magnitud dels entrebancs que s'alçaven davant els que volien emigrar, malgrat la llibertat formal de fer-ho.

Una lletra del batle general del regne a l'infant Alfons en 1320 clarifica les obligacions que pesaven llavors sobre els musulmans que marxaven a "terra de sarraïns" amb la seua família i béns: ara sols haurien de pagar un besant (equivalent a 3 sous i 4 diners), però a banda haurien de lliurar al batle la desena part de totes les robes, coses i moneda que s'emportaven per persona a la taula del pes. Pot semblar que no eren unes exigències excessives, però no hem d'oblidar que abans s'havien d'aclarir comptes amb uns senyors gens proclius a deixar-los anar, i que, de fet, la fugida o emigració "il·legal" era ja una realitat (mereixedora de tot un estudi específic). A la mateixa lletra, el batle recorda que els moros que se'n van del regne sense delmar i són trobats a la mar poden ser captivats i perdre tots els béns; i una perquisició de 1347 mostraria que molts dels sarraïns marxaven sense haver pagat, en greu perjudici del fisc reial. Un bon exemple serien els dos musulmans interceptats a Xixona en 1335, amb les seues dones i una atzembla, que emigraven per terra sense haver delmat.⁹² D'una altra banda, els ingressos agregats de les taxes d'emigració —delme i besant— no devien ser negligibles: els nobles que tenien senyories costaneres intentaren, alguna vegada, usurpar-los al rei, que s'havia arrogat el seu monopoli en qualitat de senyor de les fronteres del regne.⁹³

La preocupació del rei per l'emigració musulmana, i molt especialment la que es produïa als seus dominis, es posa de manifest en la lletra que Jaume II envia als vells i l'aljama d'Elx en 1324 amb motiu de la partida d'algunes famílies, unes per terra a Granada i altres per mar a Barbèria. El monarca exposa que no hi veu justificació —"no sapiam neguna rahò perquè açò se deja fer"—, els demana si han patit algun greuge, i que en cas afirmatiu li ho facen saber.⁹⁴ La manera d'interrompre aquests fluxos era, des del 1280, la interdicció migratòria, que podia tenir un caràcter geogràficament selectiu segons la migració fos terrestre (Granada) o marítima (Barbèria sobretot), i que sempre era de duració limitada. Es justificava per situacions formals de guerra. Així,

90. ACA C Cartes reials, Jaume II, núm. 2366: ".i. leyn de Mallorcha avía carregat a Dénia de sarrahins per pasar en Barbèria" (1305).

91. ACA C reg. 140, f. 149v: "respondemos vos que los moros de nuestra terra cada que quieran se pueden partir de nuestra terra e yr a Granada... ellos pagando aquel drecho que deven pagar por aquesta razón..."

92. Manuel V. FEBRER (ed.), *Cartas pueblas...*, p. 210-211 (doc. 140) (1320); ARV Real, reg. 630, f. 60v-61r: "per inquisitionem inde factam reperimus quod plures ex Sarracenis non solutis curie nostre iuribus debitis et antiquis se per alias transtulerint in fraudem et diminutionem fisci nostri..." (1347); ARV Batlia General, 1142bis, f. 43bis, 44r: "que prengué los moros e les mores e aquells metès en recapte ab tot so que portaven, com aquells se pertangen a la cort del senyor rey, axí com aquells que se-n anaven e exien del regne sense a[ll]ar[à] que no avien delmat" (1335).

93. Manuel V. FEBRER (ed.), *Cartas pueblas...*, p. 225-226 (doc. 149) (1325).

94. Maria Teresa FERRER MALLOL, *Les aljames sarraïnes de la governació d'Oriola en el segle XIV*, CSIC, Barcelona, 1988, p. 240-241 (doc. 77).

en 1322 estava vigent una ordre que impedia als musulmans eixir del regne, encara que pagassen, i que s'anul·là justament aleshores, en virtut d'una clàusula de la pau signada entre Jaume II i l'emir nassarita. Quatre dècades més tard Pere IV suspengué, a petició del granadí, el veto a l'emigració des de València, però el rumor que l'eixida de sarraïns podia ser molt nombrosa arribà al monarca, que tractà de minimitzar-ne els efectes amb tots els mitjans al seu abast, sabotatge inclòs.⁹⁵ No disposem, ara per ara, d'una cronologia completa d'aquestes prohibicions temporals, però sabem, per exemple, que en 1327 el batle del regne al sud de Xixona havia estat confiscant béns i robes de musulmans “los quals contra la inhibició e manament del senyor rey anaven a les parts de Barbèria”; com també que deu anys després s'alçà una prohibició de navegar a costes magrebines per als sarraïns que hi volguessen anar sense mercaderia, sempre que pagassen els drets.⁹⁶

Ara, malgrat el control reial de les fronteres, la imposició de taxes d'eixida, l'obligació de saldar comptes amb els senyors, les prohibicions temporals i totes les dificultats informals afegides, l'emigració exterior dels musulmans del regne de València no era considerada per la monarquia un fenomen absolutament indesitjable que calgués evitar en qualsevol circumstància. A tenor de l'experiència de les expulsions documentades durant la primera meitat del segle XIV, podem afirmar que l'Església local compartia aquest punt de vista i, fins i tot, una part de la noblesa. Encara en 1347 el rei Pere IV reputava com a cosa digna, oportuna per a l'augment del culte i la fe catòlica, que els sarraïns del regne de València poguessen abandonar el regne a voluntat amb dones, fills i béns mobles.⁹⁷

Sols un any després, l'impacte de la mort negra en 1348 representa un punt d'inflexió accentuat per la guerra amb Castella de 1356-1365. Com afirmava Teresa Ferrer Mallol, “més o menys a mitjan segle XIV, l'actitud de la corona respecte al problema de l'emigració dels sarraïns començà a canviar i a fer-se més restrictiva”. La guerra augmentà la propensió migratòria, que hagué de ser continguda amb successives inhibicions i limitacions creixents: sols es podia marxar amb llicència expressa del rei i lliurant una cinquena part dels béns en lloc del delme habitual. A les corts de Sant Mateu, en 1370, els tres braços del regne exposaren que l'emigració dels musulmans anava a deixar-los sense rendes i en demanaren expressament la prohibició definitiva, però el rei sols accedí a una suspensió de deu anys de durada. Les portes d'eixida legal es tancaren definitivament en 1403. Tres anys abans els nobles havien negociat la concessió d'un donatiu a la corona a canvi d'un privilegi que impedís el canvi de residència dels

95. Maria Teresa FERRER MALLOL, *Les aljames sarraïnes...*, p. 238-239 (doc. 75) (1322); José HINOJOSA, *Los mudéjares. La voz del Islam en la España cristiana*, Centro de Estudios Mudéjares, Terol, 2002, vol. 2, p. 213 (doc. 137) (1361).

96. ARV Real, reg. 630, f. 300r; José HINOJOSA, *Los mudéjares...*, vol. 2, p. 209-210 (doc. 133) (1337).

97. Després de pagar, això sí, delme, besant i drets acostumats. ARV Real, reg. 630, f. 60v-61r: “Cum inter ceteras sollicitudines... nobis occurrat precipua per quam venerandus orthodoxe fidei nostre cultus, ad laudem divini nominis augeatur, reputamus dignum ut ex quo Sarraceni dicti regni Valentie et alii declinantes ad idem de licentia regia possunt quandocumque voluerint cum uxoribus, filiis et bonis suis mobilibus, regna et terras nostras deferre... ut Sarraceni... possint inde exire... transferre libere et impune... solvendo decimum et bisantiam ac iura consueta...”

musulmans dins del regne. Aquesta opció fou desestimada, i el que el rei Martí finalment atorgà fou un fur que prohibia taxativament l'emigració exterior: en lloc d'instituir una adscripció permanent a la senyoria, la fixació a escala de tot el regne consolidava la subjecció compartida —i disputada— del cos social musulmà als grups privilegiats en condicions d'exercir el domini senyorial sobre fraccions d'aquesta població.⁹⁸ A partir d'ara la fugida seria l'única opció per als que decidiren marxar.

Conclusions

Si els motius de la conservació de població musulmana en el regne es mostren clarament d'índole pràctica, eren purament ideològics els de la seua disminució? Durant el període considerat no es poden veure unes actituds invariables i coherents respecte a la supressió d'aquesta presència. Tot i el rigor del seu discurs, l'Església actuà amb una notable cautela i mantingué poblades per musulmans les senyories que podien oferir una major dificultat d'atracció per a colons. Cal dir, això no obstant, que es tractava de senyories molt poc significatives territorialment i demogràficament. Pel que respecta a la monarquia, és més que evident la voluntat reiterada d'una eliminació total per part de Jaume I. Aquest rei no sols pretenia complaure Roma; probablement desitjava la implantació generalitzada de pobladors cristians compromesos amb el nou espai polític del regne valencià, més favorable en principi a l'acció de la monarquia. De manera paradoxal, Pere IV arribà a considerar els musulmans, en 1347, com a súbdits mereixedors de la seua protecció davant la possibilitat d'expulsions locals "injustes", en un clar intent d'afirmar la seua jurisdicció sobre la dels nobles, barons i cavallers que pretenien dur-les a terme.⁹⁹ Havien estat aquests —l'aristocràcia laica— els més hostils a les expulsions, els que major interès havien mostrat pel manteniment de la pagesia musulmana a les seues terres i, per extensió, al conjunt del regne. Les raons són ben conegudes: els vassalls musulmans fornien més rendes i —cal afegir— més prestacions de serveis que els cristians. Resulta indubtable que sobre els musulmans s'exercia una forma superior de domini no exempta de trets protectors i, fins i tot, paternalistes que feia "més senyors" als senyors de sarraïns. No obstant això, si en un moment determinat l'expulsió era factible, si d'alguna manera compensava, la podien considerar, tal com mostra l'esmentada carta del rei Pere. Almenys fins a 1348.

Malgrat les expulsions i l'emigració —legal o furtiva—, el regne de València conservà la major proporció de població musulmana de tots els regnes hispànics entre c. 1270 i 1609; quasi la meitat de tots els musulmans peninsulars en un territori que representava el 4 % de la superfície ibèrica.¹⁰⁰ Això no es degué a la insuficiència o lentitud de la immigració cristiana, sinó tot el contrari: fou possible justament gràcies a l'èxit de la colonització, la més ràpida i dinàmica de totes les que seguiren a les grans

98. Maria Teresa FERRER MALLOL, *Els sarraïns...*, p. 162-183; John BOSWELL, *The Royal Treasure...*, p. 238, 310-318; Josep TORRÓ, "Vivir como cristianos...", p. 34-38.

99. Vegeu la nota 63.

100. A començaments del segle XVII, segons les dades clàssiques d'Henri LAPEYRE, *Geografía de la España morisca*, Diputació Provincial, València, 1986, p. 251-254.

conquestes hispàniques del segle XIII. Cap al 1280, com hem pogut veure en aquestes pàgines, la població musulmana es trobava disminuïda i redistribuïda en grau de veure neutralitzada, pràcticament, la seua capacitat insurreccional i fer assumible la seua permanència per a la monarquia i, fins i tot, l'Església.

No obstant l'assoliment d'aquest equilibri, l'horitzó d'extinció no s'esvaï mai del tot. Ferrer Mallol mostrà com durant tot el segle XIV existí la convicció que els musulmans del regne prestaven informació i ajut als nassarites, a les bandes de captivadors i als estols corsaris magrebins; que es trobaven prestes a col·laborar amb l'enemic en cas d'atac granadí o marínida, encara que els temors de revolta —segurament més retòrics que reals— mai es concretaren en episodis significatius.¹⁰¹ La consideració permanent com a traïdors potencials duia implícita la perspectiva de l'extirpació del cos polític del regne, del qual —s'ha de dir clarament— no eren part constitutiva.

La paradoxa s'adverteix molt bé en una lletra de l'infant Martí al batle general Francesc Marrades. Era 1380, l'any en què finalitzava el decenni de suspensió dels permisos d'emigració atorgat als estaments durant les corts de Sant Mateu, de manera que el batle, sempre atent a les fonts de recaptació, havia començat a donar llicències perquè moros poguessen “partir del regne”. L'infant li ordenà el sobreseïment de l'autorització, “molt dampnosa als nobles e cavallers e encara a tot lo dit regne de València”, així com “causa de turbació dels negocis del senyor rey”.¹⁰² Impedir l'emigració es justificava per la “utilitat e interès de tota la cosa pública del dit regne”, respecte a la qual els musulmans restaven, implícitament, com un grup aliè i subordinat. Al mateix temps, però, eixa condició possibilitava i legitimava l'eventual foragitament. Exclosos de la llei i de les institucions forals, els musulmans no tenien estatut de pobladors del regne ni de veïns de les seues viles (tret d'excepcions molt matisables). Eren simples residents, normalment qualificats d'estadants, comorants, els “moros de la terra”: uns inquilins que, aplegat el moment, podien ser desnonats. Recordem que justament aquesta fou la crua explicació que l'orde de l'Hospital havia fet servir en 1241 —l'endemà mateix de la conquesta— per a justificar la legitimitat de la seua senyoria sobre vassalls infidels.¹⁰³ L'horitzó d'extinció, realitzable a través de la captivitat (individualment) o d'una eventual expulsió (col·lectivament), era, per damunt de tot, el fonament de la inferioritat d'estatus dels musulmans del regne. L'eina primària de la seua dominació.

101 Maria Teresa FERRER MALLOL, *La frontera...*, p. 223-224.

102 Mateu RODRIGO LIZONDO (ed.), *Col·lecció documental de la Cancelleria de la Corona d'Aragó. Textos en llengua catalana (1291-1420)*, Publicacions de la Universitat de València, València, 2013, vol. 2, p. 741 (doc. 674).

103 Vegeu la nota 24.